मेतत् परमन्तु ब्रह्म तस्मिंस्त्रयं सुप्रतिष्ठाऽक्षरञ्च। अत्रान्तरं ब्रह्मविदो विदित्वा लीना ब्रह्मणि तत्परा योनिमुक्ताः॥ संयुक्तमेतत् क्षरमक्षरञ्च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः। अनीशश्चात्मा बुध्यते भोक्तृभावात् ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्व्वपाशैः॥ ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशावजा ह्येका भोक्तृभोग्यार्थयुक्ता। अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्त्ता त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत्॥" (श्वे, उ, १।७—९) इति। य ईश्वर ईशनशील: अथापि अव्ययो निर्व्विकारः वैषम्यादिदोषशून्यः स लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्ति पालयति। न खलूपनिषत्सु परमात्मेति विशेषाभिख्या ब्रह्मणो दृश्यते। एकस्यां प्रश्नोपनिषदि सुषुप्तौ पुरुषस्य परे आत्मनि स्थितिरभिहितास्ति। तद्यथा—"स यथा सोम्य वयांसि वासो वृक्षं सम्प्रतिष्ठन्ते, एवं ह वै तत्सर्व्वं पर आत्मनि सम्प्रतिष्ठते।" (प्र, उ, (४।७); "एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुषः। स परेऽक्षरे आत्मनि सम्प्रतिष्ठते।" (प्र, उ, ४।९) इति। एष पुनरुपनिषदन्तरे प्राज्ञ इत्यभिख्ययाभिहितः— "सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयपादः। एष सर्व्वेश्वर एष सर्व्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्व्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम्" (मा, उ, ५।६) इति। अस्मिन् शास्त्रे आत्मा परमात्मेति भेदाभिधानं सांख्यादिष्वस्यान्तर्भावनं वारयति। "एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः" (छा, उ, ८।१२।३) इत्यत्र कोऽयमुत्तमपुरुषः? जीवो वा परमात्मा वा? "जीवमेव शरीरात् समुत्थितमुत्तमं पुरुषं दर्शयति" इति श्रीमच्छङ्करः, "प्राप्यस्य परस्य ज्योतिषः पुरुषोत्तमत्वम्। निवृत्ततिरोधानस्य परं ज्योतिरुपसम्पन्नस्य प्रत्यगात्मनो ब्रह्मलोके यथेष्टभोगावाप्तिः" इति श्रीमद्रामानुजः। वस्तुतस्त्वाविर्भूतस्वरूपत्वं ह्यत्र प्रदर्श्यते। अस्याः श्रुतेर्भाष्ये श्रीमच्छङ्कर आह, "स्वेन रूपेणावस्थितः क्षराक्षरौ व्याकृताव्याकृतावपेक्ष्योत्तमपुरुषकृतनिर्व्वचनो ह्ययं गीतासु" इति। १७।

यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१८॥

परमात्मैव 'उत्तमः पुरुषः' इति नामनिर्व्वचनेन दर्शयति यस्मा-दिति । यस्मादहमन्तर्यामी क्षरमतीतो देहाभिनिविष्टानां परमात्म-वैमुख्यात् तेषामनुभूतिमतिक्रम्य स्थितः, अन्यथा तस्य सर्व्वातीतत्वेऽपि सर्व्वनियन्तृत्वात् सर्व्वगतत्वात् तथा भावश्च स्यादसमञ्जसम् ; अक्षरात् स्वस्वरूपे विद्यमानात् मुक्तपुरुषादपि उत्तमः । मुक्तस्य यदुत्तमत्वं श्रुतौ प्रसिद्धं तत् परमात्मस्वरूपाविर्भावात्, अतः अक्षरादुत्तमत्वं तस्य । अतः अतएव लोके जनसंसदि वेदे च पुरुषोत्तम इति प्रथितः प्रसिद्धः । वेद इत्यत्र न स्वल्वृचां ग्रहणं, यतो न तत्र परमात्मनः पुरुषोत्तमस्य वा प्रख्यापनमस्ति । उपनिषत्सु 'स उत्तमः पुरुषः' (छा, उ, ८।१२।३) इत्येकेन वचनेन 'परस्य ज्योतिषः पुरुषोत्तमत्वम्' उक्तम् । पुराणं हि पञ्चमवेदत्वेन श्रुत्या गृहीतम्—"इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः" (छा, उ, ७।१।१४) इति । तस्मिन् पुनः सर्व्वत्र पुरुषोत्तमत्वेन परात्मा प्रख्यातः । श्रीमद्विश्वनाथः 'कूटस्थोऽक्षरः' इत्यत्र ज्ञानिभिरुपास्यं ब्रह्म, 'परमात्मा' इत्यत्र योगिभिरुपास्यः पर-मात्मेत्यभिधाय पद्येऽस्मिन् भक्तैरुपास्यं भगवन्तं पुरुषोत्तमं श्रीकृष्णा-भिधमाहेत्याह । तेनोक्तमिदं विशेषेण विचार्य्यम् ;—"अत्र यद्यप्येक-मेव सच्चिदानन्दस्वरूपं वस्तु ब्रह्मपरमात्मभगवच्छब्दैरुच्यते, न तु वस्तुतः स्वरूपत. कोऽपि भेदोऽस्ति स्वरूपद्वयाभावादिति प्रथमस्कन्धोक्तेः ; तदपि तत्तदुपासकानां साधनतः फलतश्च भेददर्शनात् भेद इव व्यवह्रियते । तथाहि ब्रह्मपरमात्मभगवदुपासकानां क्रमेण तत्तत्प्राप्तिसाधनं ज्ञानं योगो भक्तिश्च फलञ्च ज्ञानयोगयोर्वस्तुतो मोक्ष एव भक्तेस्तु प्रेमवत् पार्षदत्वञ्च । तत्र भक्त्या विना ज्ञानयोगाभ्यां........न मोक्ष इति ब्रह्मोपासकैः परमात्मोपासकैः स्वसाध्यफलसिद्धर्थं भगवतो भक्तिरवश्यं कर्त्तव्यैव । भगवदुपासकैस्तु स्वसाध्यफलसिद्धर्थं न ब्रह्मोपासना न

यो मामेवमसम्मूढ़ो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्व्वविद्भजति मां सर्व्वभावेन भारत ॥१९॥

परमात्मोपासना क्रियते.........भगवदुपासनया स्वर्गापवर्गप्रेमादीनि सर्व्वफलान्येव लब्धुं शक्यन्ते ; ब्रह्मपरमात्मोपासनया तु न प्रेमादीनीति अतएव ब्रह्मपरमात्मभ्यां भगवदुत्कर्षः स्वत्वभेदेऽप्युच्यते, यथा तेजस्त्वेना भेदेऽपि ज्योतिर्दीपाग्निपुञ्जेषु मध्ये शीतात्त्यार्त्तिक्षयार्थैरग्निपुञ्ज ए श्रेष्ठ उच्यते । तत्रापि भगवतः श्रीकृष्णस्य तु परम एवोत्कर्षः, यथा ग्निपुञ्जादपि सूर्य्यस्य ।” इति । अत्र ‘न तु वस्तुनः स्वरूपतः कोऽपि भेदोऽस्ति’ इत्युक्ता भगवतः श्रीकृष्णस्योत्कर्षोक्तिर्ब्रह्मनः परमात्मनो न जातु सिद्ध्यति । साधनतः फलतश्च भेददर्शनात् भेद इति यत्, त न परब्रह्मणि साधकेष्वेव । साधकानां भेदः परब्रह्मण्यारोपो न युक्तिमार्गमवगाहते । ‘उपासकानां साधनतः फलतश्च भेददर्शना भेद इव व्यवह्रियते’ इत्येवशास्त्रः युक्तिपथमुत्सृज्य कविकल्पनाश्रय दर्शयतीति वक्तव्यमेतत् । यत्तूक्तं भगवदुपासकैर्न क्रियते ब्रह्मोपास परमात्मोपासनेति तत्तु निर्म्मूलम । यतो ब्रह्मणि परमात्मनि भगव वस्तुनः स्वरूपतो नास्ति कोऽपि भेदः, व्यापित्वेन वृहत्त्वेन भगव ऽस्यैव ग्रहणाञ्च । तत्त्वमुक्तं द्वादशे चतुर्थश्लोके । तत्राप्याचार्य्यैः पर- मात्मनोऽप्युत्कर्षं प्रदर्शयितुं श्लोकमिममवतारयेत्, ‘अक्षरादपि’ इत्य- स्यानन्तरं परमात्मन इति स्पष्टं न्यस्येत् ; न पुनः ‘उत्तमः पुरुषः’ इत्यतः पुरुषोत्तम इति निर्व्वच्यात् । १८ ।

परमात्मानं पुरुषोत्तमत्वेन जानन् तमेव ज्ञानेन कर्म्मणा भक्त्या च भजति साधक इत्याह य इति । असम्मूढ़ः सम्मोहवर्ज्जित इति श्रीमच्छङ्करः, देहादिष्वात्मीयबुद्ध्या विरहित इति श्रीमद्गिरिः, निश्चित- मतिरिति श्रीमच्छ्रीधरः, पुरुषोत्तमत्वे संशयरहित इति श्रीमद्- बलदेवः, वादिनां वादैरप्राप्तसम्मोह इति श्रीमद्विश्वनाथः—राग- द्वेषादिप्रयुक्तमोहविमुक्तः सन् यो जनः मां सर्व्वान्तर्यामिणम् एवं

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।
एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ॥२०॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।

निरुक्तप्रकारेण पुरुषोत्तमं जानाति, स सर्व्ववित् सर्व्वतत्त्वज्ञः सर्व्वभावेन सर्व्वविधभजनप्रकारेण, हे भारत, मां भजति । सांख्ये प्रकृतिपुरुषौ न तु पुरुषोत्तमः, योगे ध्यानद ईश्वरो न तु त्रिभुवनभर्त्ता, निर्गुणवादे न त्वीश्वर ईशनशीलः, सगुणवादे न त्वव्ययो निर्व्विकारः ; यस्तु पुनरेतच्छास्त्रनिरुक्तं पुरुषोत्तमं जानाति, स वादानामेतेषां सकलतत्त्वज्ञो भवति । अतः सर्व्वविदिति विशेषणं निखिलमार्गदिष्टज्ञानवत्तां तस्य दर्शयति । भिन्नानां वादिनां भगवदाराधनाविधिरपि भिन्नः, पुरुषोत्तमज्ञस्तु न तथा, स तु तं 'सर्व्वभावेन' सर्व्वविधभजनप्रकारेण भजति, ज्ञानं कर्म्म भक्तिरिति त्रिविधभजनोपायमेवावलम्ब्य समाराधयते । १९ ।

श्लोकत्रयेण सर्व्वशास्त्राणां निगूढतमतत्त्वमुक्त्वा तदनुसरणस्य फलमाह इतीति । हे अनघ, मया सर्व्वान्तर्यामिणा इदं गुह्यतमं भिन्नभिन्नपथाश्रयिणामेकदेशिनां सविधौ प्रच्छन्नं शास्त्रमुक्तम् । हे भारत, एतच्छास्त्रं बुद्ध्वा बोधविषयं कृत्वा अपरोक्षज्ञानविषयतामापयित्वा बुद्धिमान् विवेकज्ञानयुक्तः कृतकृत्यः परिसमाप्तनिखिलकर्त्तव्यः भगवत्प्राप्त्या सफलमनोरथश्च स्यात् । बुद्धिमान् परोक्षज्ञानी स्यात् कृतकृत्योऽपरोक्षज्ञानीति श्रीमद्बलदेवः । साधूक्तं श्रीमता प्रह्लादेन—"धर्म्मार्थकाम इति योऽभिहितस्त्रिवर्ग ईक्षा त्रयी नयदमौ विविधा च वार्त्ता । मन्ये तदेतदखिलं निगमस्य तत्त्वं स्वात्मार्पणं स्वसुहृदः परमस्य पुंसः ॥" (भा, ७स्क, ६अ, २६श्लो) इति । अस्मिन्नध्यायेऽन्यत्रापरिस्फुटं प्रकृतिपुरुषपरमपुरुषतत्त्वं विवृतवानाचार्य्योऽतएवास्य निखिलाध्यायसारत्वं ज्ञेयम् । श्रीमच्छङ्कर आह—"यद्यपि गीताख्यं

समस्तं शास्त्रमुच्यते तत्राप्ययमेवाध्याय इह शास्त्रमित्युच्यते स्तुत्यर्थं प्रकरणात् सर्वो हि गीताशास्त्रार्थोऽस्मिन्नध्याये समासेनोक्तः" इति। अध्यायस्यास्य तात्पर्यं गीतार्थसारसंग्रहे—"पञ्चदशाध्याय तात्पर्यार्थः—ब्रह्मांशस्यैवात्मनो देहादिसाक्षित्वात् देहाद्यतिरिक्तत्वं चिद्रूपत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वात्मकत्वं कार्यकारणविनिर्मुक्तत्वेनाप्रपञ्चत्वम्। तस्याखण्डैकरसब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानादखिलपुरुषार्थपरिसमाप्तिरिति।" इति। २०।

इति श्रीमद्भगवद्गीतासमन्वयभाष्ये पञ्चदशोऽध्यायः।

षोड़शोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच —

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्ज्जवम् ॥१॥
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्द्दवं ह्रीरचापलम् ॥२॥
तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥३॥

नवमाध्याये "मोघाशा मोघकर्म्माणो मोघज्ञाना विचेतसः । राक्षसीमासुरीञ्चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥" (९। १२-१३) इत्युक्ताचार्य्येण सङ्क्षेपतो भगवदवज्ञाकारणमासुरी तच्छरणापत्तिकारणं दैवी प्रकृतिः। पूर्व्वाध्यायान्ते 'यो मां पुरुषोत्तम' जानाति स मां भजति' इत्युक्ते कोऽसौ तं जानाति, को वा न इत्यधिकारिप्रदर्शनाय दैवासुरसम्पद्विभागोऽध्यायेऽस्मिन्नारभ्यते । अतः श्रीमद्रामानुज आह —"अतीतेनाध्यायत्रयेण प्रकृतिपुरुषयोर्विभक्तयोः संसृष्टयोश्च याथात्म्यं, तत्संसर्गवियोगयोश्च गुणसङ्गतद्विपर्य्ययहेतुत्वं, सर्व्वप्रकारेणावस्थितयोः प्रकृतिपुरुषयोर्भगवद्विभूतित्वं, विभूतिमतो भगवतो विभूतिभूतादचिद्वस्तुनश्चिद्वस्तुनश्च बद्धमुक्तोभयरूपादव्ययत्वव्यापनभरणस्वाम्यैरर्थान्तरतया पुरुषोत्तमत्वेन याथात्म्यञ्च वर्णितम् । अनन्तरमुक्तस्यार्थस्य स्थेम्ने शास्त्रवश्यतां वक्तुं शास्त्रवश्यतद्विपरीतयोर्दैवासुरवर्गयोर्विभागं श्रीभगवानुवाच" इति । "पुमर्थसाधनविरोधीन्यनेनाध्यायेन दर्शयति" इति श्रीमन्माध्वः । श्रीमन्मधुसूदन आह—"तत्र (नवमाध्याये) वेदबोधितकर्म्मज्ञानोपायानुष्ठानप्रवृत्तिहेतुः सात्त्विकी

शुभवासना दैवी प्रकृतिरित्युच्यते । एवं वैदिकनिषेधातिक्रमेण स्वभावसिद्धरागद्वेषानुसारिसर्व्वानर्थहेतुभूता राजसी तामसी चाशुभवासना आसुरी राक्षसी च प्रकृतिरुच्यते । तत्र च विषयभोगप्राधान्येन रागप्राबल्यादासुरीत्वं हिंसाप्राधान्येन द्वेषप्राबल्यात् राक्षसीत्वमिति विवेकः सम्प्रति तु शास्त्रानुसारेण तद्विहितप्रवृत्तिहेतुभूता सात्त्विकी शुभवासना दैवी सम्पत् शास्त्रातिक्रमेण तन्निषिद्धविषयप्रवृत्तिहेतुभूता राजसी तामसी चाशुभवासना राक्षस्यासुर्य्योरेकीकरणेनासुरी सम्पदिति द्वैराश्येन शुभाशुभवासनाभेदः । 'द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च'त्यादि श्रुतिप्रसिद्धं शुभानामादानाय, अशुभानां हानाय च प्रतिपादयितुं षोड़शोऽध्याय आरभ्यते" इति ।

दैवीं सम्पदमुक्त्वा विस्तरेणासुरी सम्पद्वक्ष्यते तत्परिहारार्थं साधकस्य । प्रथमन्तावत्त्रिभिर्दैवी सम्पदुच्यते अभयमिति, अहिंसेति, तेज इति । अभयं भयशून्यत्वम्—भगवतैकहृदयत्वाद्भाविदुःखादिचिन्ताजनितसर्व्वविधोद्वेगरहितत्वम्—अभीरुतेति श्रीमच्छङ्करः, इष्टानिष्टवियोगसंयोगरूपस्य दुःखस्य हेतुदर्शनजदुःखं भयं तन्निवृत्तिरभयमिति श्रीमद्रामानुजः, निरुद्यमः कथमेकाकी जीविष्यामीति भयशून्यत्वमिति श्रीमद्बलदेवः, शास्त्रोपदिष्टेऽर्थे सन्देहं विनानुष्ठाननिष्ठत्वम, एकाकी सर्व्वपरिग्रहशून्यः कथं जीविष्यामीति भयराहित्यञ्चेति श्रीमन्मधुसूदनः, स्वोच्छेदबुद्ध्यभाव इति श्रीमन्नीलकण्ठः ; सत्त्वसंशुद्धिश्चित्तस्य भगवद्विच्छाविरोधिभावैरस्पृष्टत्वम् सत्त्वस्यान्तःकरणस्य संव्यवहारेषु परवञ्चनमायानृतादिपरिवर्ज्जनं शुद्धभावेन व्यवहार इति श्रीमच्छङ्करः, सत्त्वमन्तःकरणं सत्त्वस्यान्तःकरणस्य रजस्तमोभ्यामस्पृष्टत्वमिति श्रीमद्रामानुजः, चित्तस्य संशुद्धिः सुप्रसन्नतेति श्रीमच्छ्रीधरः, स्वाश्रमधर्म्मानुष्ठानेन मनोनैर्म्मल्यमिति श्रीमद्बलदेवः, भगवत्तत्त्वस्फूर्त्तियोग्यतेति श्रीमन्मधुसूदनः, चित्तप्रसाद इति श्रीमद्विश्वनाथः ; ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ज्ञाने ज्ञानयोगे योगे कर्म्मयोगे च व्यवस्थितिर्निष्ठा—ज्ञानं शास्त्रत आचार्य्यतश्चात्मादिपदार्थानामवगमोऽवगतानामिन्द्रियाद्युपसंहारेणैकाग्रतया

स्वात्मसंवेद्यतापादनं योगः तयोर्ज्ञानयोगयोर्व्यवस्थितिर्व्यवस्थानं तन्निष्ठता, एषा प्रधाना दैवी सात्त्विकी सम्पदिति श्रीमच्छङ्करः, प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपविवेकनिष्ठा इति श्रीमद्रामानुजः, आत्मज्ञानोपाये परिनिष्ठेति श्रीमच्छ्रीधरः, श्रवणादौ ज्ञानोपाये परिनिष्ठेति श्रीमद्बलदेवः, ज्ञानं शास्त्रादात्मतत्त्वस्यावगमः चित्तैकाग्रतया तस्य स्वानुभवारूढत्वं योगः तयोर्व्यवस्थितिः सर्वदा तन्निष्ठतेति श्रीमन्मधुसूदनः, ज्ञानं श्रवणादिजन्यं योगो ज्ञातेऽर्थे चित्तप्रणिधानं तयोर्व्यवस्थितिर्निष्ठेति श्रीमन्नीलकण्ठः, ज्ञानोपाये अमानित्वादौ परिनिष्ठेति श्रीमद्विश्वनाथः ; दानम्—यथाशक्तिसंविभागोऽन्नादीनामिति श्रीमच्छङ्करः, न्यायार्जितधनस्य पात्रे प्रतिपादनमिति श्रीमद्रामानुजः, स्वभोज्यान्नादेर्यथोचितसंविभाग इति श्रीमच्छ्रीधरः, स्वभोग्यस्य न्यायार्जितस्यान्नादेः सत्पात्रे यथायोग्यं समर्पणमिति श्रीमद्बलदेवः, स्वस्वत्वास्पदानामन्नादीनां यथाशक्ति शास्त्रोक्तः संविभाग इति श्रीमन्मधुसूदनः ; दमो बाह्येन्द्रियाणां संयमः—मनसो विषयौन्मुख्यनिवृत्तिसंशीलनमिति श्रीमद्रामानुजः, चकारोऽनुक्तानां निवृत्तिलक्षणधर्म्माणां समुच्चयार्थ इति श्रीमन्मधुसूदनः ; यज्ञः देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञ इति चतुर्व्विधः—"अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥" (मनु, ३अ, ७०श्लो) इति, फलाभिसन्धिरहितभगवदाराधनारूपमहायज्ञाद्यनुष्ठानमिति श्रीमद्रामानुजः ; स्वाध्यायः ब्रह्मयज्ञः ऋग्वेदाद्यध्ययनम्—यज्ञशब्देन पञ्चविधमहायज्ञोक्तिसम्भवेऽपि साधारण्येन ब्रह्मचारिधर्म्मकथनार्थं पृथगुक्तिरिति श्रीमन्मधुसूदनः, "स्वाध्यायाद्योगमातिष्ठेत् योगात् स्वाध्यायमामनेत्" इति परमात्मसाक्षात्कारोपयोगित्वात् स्वाध्यायस्य स्वतन्त्रकथनमिति तत्त्वम्, सविभूतेर्भगवतस्तदाराधनप्रकारस्य च प्रतिपादकः कृत्स्नो वेद इत्यनुसन्धाय वेदाभ्यासनिष्ठेति श्रीमद्रामानुजः ; तपः अनन्तराध्यायोक्तं शारीरं वाचिकं मानसमिति त्रिविधम् (१७।१४-१६) ; आर्ज्जवमवक्रत्वम्—मनोवाक्कायकर्म्मप्रवृत्तीनामेकनिष्ठतेति श्रीमद्रामानुजः, सार-

त्वमिति श्रीमद्बलदेवः ; अहिंसा परपीडावर्ज्जनम्—प्राणिजीविकानु-
च्छेदकतेति श्रीमद्बलदेवः ; सत्यं यथाभूतार्थभाषणम्—अप्रियानृत-
वर्ज्जनं यथाभूतार्थवचनमिति श्रीमच्छङ्करः, यथादृष्टार्थगोचरभूतहित-
वाक्यमिति श्रीमद्रामानुजः, अनर्थाननुबन्धियथादृष्टार्थविषयं वाक्य-
मिति श्रीमद्बलदेवः ; अक्रोधः परैराक्रुष्टस्याभिहतस्य वा प्राप्तस्य
क्रोधस्योपशमनमिति श्रीमच्छङ्करः, परपीडाफलकचित्तविकाररहित-
त्वमिति श्रीमद्रामानुजः, दुर्ज्जनकृते स्वतिरस्कारेऽभ्युदितस्य कोपस्य
निरोध इति श्रीमद्बलदेवः ; त्यागः—सन्न्यास इति श्रीमच्छङ्करः, आत्म-
हितप्रत्यनीकपरिग्रहविमोचनमिति श्रीमद्रामानुजः, औदार्य्यमिति
श्रीमच्छ्रीधरः, दुरुक्तेरपि नवापकाश इति श्रीमद्बलदेवः, पुत्रकलत्रादिषु
ममतात्याग इति श्रीमद्विश्वनाथः ; शान्तिः—अन्तःकरणोपशम इति
श्रीमच्छङ्करः, इन्द्रियाणां विषयप्रावण्यनिरोधसंशीलनमिति श्रीमद्रामा-
नुजः, चित्तोपरतिरिति श्रीमच्छ्रीधरः, मनसः संयम इति श्रीमद्बल-
देवः ; अपैशुनं—परोक्षे परदोषप्रकाशनं पैशुनं तद्रहितत्वम् ; दया
भूतेषु दुःखितेषु ; अलोलुप्त्वम् अलोलुपत्वं लोभराहित्यम्—इन्द्रि-
याणां विषयसन्निधावविक्रियेति श्रीमच्छङ्करस्तदनुयायिनश्च, विषयेषु
निस्पृहत्वमिति श्रीमद्रामानुजः, अलोलत्वमिति वा पाठः सः, लोलुप-
शब्दस्य पलोप इति बहवः, श्रीमच्छ्रीधरमते अलोपः, तेन अलोलुप्त्व-
मिति पाठः ; मार्द्दवं कोमलत्वम्, अक्रौर्य्यम्—अकाठिन्यं साधुजन-
विश्लेषानर्हतेति श्रीमद्रामानुजः ; ह्रीर्लज्जा—अकार्य्यकरणे लज्जेति
श्रीमद्रामानुजः ; अचापलं व्यर्थक्रियारहितत्वम्—असति प्रयोजने
वाक्पाणिपादादीनामव्यापारयितृत्वमिति श्रीमच्छङ्करः, स्पृहणीयविष-
यसन्निधावचपलत्वमिति श्रीमद्रामानुजः ; तेजः प्रागल्भ्यं—दुर्ज्जनैरन-
भिभवनीयत्वमिति श्रीमद्रामानुजः, स्त्रीबालकादिभिर्मूढ़ैरनभिभाव्यत्व-
मिति श्रीमन्मधुसूदनः ; क्षमा सत्यपि सामर्थ्ये परकृतापमानादिमर्ष-
णम्—आक्रुष्टस्य ताड़ितस्य वान्तर्विक्रियानुत्पत्तिरिति श्रीमच्छङ्करः,
परनिमित्तपीड़ानुभवेऽपि तं प्रति चित्तविकाररहिततेति श्रीमद्रामा-

दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम् ॥४॥

नुजः, परिभवादिषूत्पद्यमानेषु क्रोधप्रतिबन्ध इति श्रीमच्छ्रीधरः, उत्प-
न्नाया विक्रियायाः प्रशमनमक्रोध इति क्षमाया अक्रोधस्य च विशेष
इति श्रीमच्छङ्करः ; धृतिर्धैर्यम्—देहेन्द्रियेष्ववसादं प्राप्तेषु तस्य प्रति-
षेधकोऽन्तःकरणविशेषो येनोत्तम्भितानि करणानि देहश्च नावसीद-
न्तीति श्रीमच्छङ्करस्तदनुयायिनश्च, महत्यामप्यापदि कृत्यकर्त्तव्यताव-
धारणमिति श्रीमद्रामानुजः, दुःखादिभिरवसादे चित्तस्य स्थिरीकरण-
मिति श्रीमच्छ्रीधरः ; शौचं बाह्याभ्यन्तरशुद्धिः, वैश्यसाधारणधर्म्म
इति निर्णीय व्यापारे वाणिज्ये मायानृतादिराहित्यमिति श्रीमद्बलदेव-
मधुसूदनौ ; अद्रोहः परजिघांसाभावः,—परेष्वनुपरोधः परेषु स्वाच्छ-
न्द्यवृत्तिनिरोधरहितत्वमिति श्रीमद्रामानुजः ; नातिमानिता आत्मनः
पूज्यातिशयभावनाभावः,—अस्थाने गर्व्वोऽतिमानित्वं तद्रहिततेति
श्रीमद्रामानुजः । हे भारत, अभयादीनि नातिमानितान्तानि दैवीं
सम्पदमभि लक्ष्यीकृत्य जातस्य भवन्ति । देवसम्बन्धिनी दैवी, देवा
भगवदाज्ञानुवृत्तिशीलास्तेषां सम्पद् सा च भगवदाज्ञानुवृत्तिरेवेति
श्रीमद्रामानुजः । आर्ज्जवादयोऽचापलान्ता द्वादश ब्राह्मणानामसाधा-
रणधर्म्माः, तेजः क्षमा धृतिरिति त्रयं क्षत्रियाणामसाधारणम्, शौच-
मद्रोहश्चेति द्वयं वैश्यस्यासाधारणम्,नातिमानितत्येकः शूद्रस्यासाधारण-
धर्म्म इति केचित् । सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणाः, सत्त्वोपसर्ज्जनरजःप्रधानाः
क्षत्रियाः, तमउपसर्ज्जनरजःप्रधाना वैश्याः, रजउपसर्ज्जनतमःप्रधाना
शूद्रा इति यदुक्तं व्याख्यातृभिस्तत्तु सामान्यतः । दैवी सम्पद् सर्व्वेषु
वर्णेषु सत्त्वगुणस्य प्रवेशं दर्शयति, यद्येवं न स्यात् तत्तद्वर्णानामुच्चभूमा-
वारोहणं न जातु सम्भवेत् । उत्तरोत्तरात् पूर्व्वपूर्व्वस्याभ्युदय इति
तत्त्वम् । नातिमानितायाः आरम्भोऽभये पर्य्यवसानं देवगुणा-
नाम् । १ —३ ।

प्रथमन्तावदासुरीं सम्पदं सङ्क्षेपेणोक्त्वा पश्चाद्विस्तरेण वक्ष्यते सा

दम्भ इति। दम्भः आत्मनो धार्म्मिकत्वख्यापनम्—धर्म्मध्वजित्वमिति श्रीमच्छङ्करः, धर्म्मिकत्वख्यापनाय धर्म्मानुष्ठानमिति श्रीमद्रामानुजः, स्वस्याधार्म्मिकत्वेऽपि धार्म्मिकत्वप्रख्यापनमिति श्रीमद्विश्वनाथः; दर्पः धनादिनिमित्तगर्व्वः—धनजनादिनिमित्त उत्सेक इति श्रीमच्छङ्करः, कृत्याकृत्यविवेककरो विषयानुभवनिमित्तो हर्ष इति श्रीमद्रामानुजः, धनविद्यादिनिमित्तं चित्तौत्सुक्यमिति श्रीमच्छ्रीधरः, विद्याभिजनजन्यो गर्व्व इति श्रीमद्बलदेवः, धनस्वजनादिनिमित्तो महदवधीरणाहेतुगर्व्वविशेष इति श्रीमन्मधुसूदनः; अभिमान आत्मगौरवम्—स्वविद्याभिजनानुगुणोऽभिमान इति श्रीमद्रामानुजः, आत्मन्युत्कृष्टत्वाध्यारोपोऽभिमान इति श्रीमद्धरिः, स्वस्मिन्नभ्यर्हितत्वबुद्धिरिति श्रीमद्बलदेवः, आत्मन्यत्यन्तपूज्यत्वातिशयाध्यारोप इति श्रीमन्मधुसूदनः, आत्मनि पूज्यताबुद्धिरिति श्रीमन्नीलकण्ठः, अयुक्तसम्मानाकाङ्क्षित्वमिति श्रीमद्विश्वनाथः। आसुर्य्यां सम्पद्यभिमानस्यैव विनाशहेतुत्वं तद्यथा शतपथब्राह्मणे—"देवाश्च वा असुराश्च। उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे। ततोऽसुरा अभिमानेनैव कस्मिन्नु वयं जुहुयामेति स्वेष्वेवास्येषु जुह्वतश्चेरुः, तेऽभिमानेनैव पराबभूवुः, तस्मान्नाभिमन्येत, पराभवस्य हैतन्मुखं यदभिमानः॥" (११।१।८।१) इति। परस्पराणां सम्माननैव दैवी सम्पदिति तत्रैव दृश्यते—"अथो देवा अन्योऽन्यस्मिन्नेव जुह्वतश्चेरुः, तेभ्यः प्रजापतिरात्मानं प्रददौ" (११।१।७।२) इति। क्रोधः कोपः—परपीडाफलचित्तविकार इति श्रीमद्रामानुजः, स्वपरापकारप्रवृत्तिहेतुनेत्रादिविकारलिङ्गोऽन्तःकरणवृत्तिविशेष इति श्रीमद्धरिः, स्वपरापकारप्रवृत्तिहेतुरभिज्वलनात्मकोऽन्तःकरणवृत्तिविशेष इति श्रीमन्मधुसूदनः; पारुष्यं रूक्षभाषणम्—परुषवचनं यथा काणं चक्षुष्मान्, विरूपं रूपवान्, हीनाभिजनमुत्तमाभिजन इत्यादीति श्रीमच्छङ्करः, साधूनामुद्वेगकरस्वभाव इति श्रीमद्रामानुजः, निष्ठुरः प्रत्यक्षरूक्षवाक् तस्य भावः पारुष्यमिति श्रीमद्धरिः, निष्ठुरत्वमिति श्रीमच्छ्रीधरः, प्रत्यक्षं रूक्षभाषित्वमिति श्रीमद्बलदेवः, प्रत्यक्षरूक्षवदनशीलत्व-

दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता।
मा शुचः सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥५॥
द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥६॥

मिति श्रीमन्मधुसूदनः, चकारोऽनुक्तानां चापलादिदोषाणां समुच्चयार्थ इति सः; अज्ञानं कर्त्तव्याकर्त्तव्यबुद्धिहीनत्वम्—अविवेकज्ञानं मिथ्याज्ञानं कर्त्तव्याकर्त्तव्यादिमिथ्याप्रत्ययविषयमिति श्रीमच्छङ्करः, परावरतत्त्वकृत्याकृत्याविवेक इति श्रीमद्रामानुजः, अविवेक इति श्रीमच्छ्रीधरः, कार्य्याकार्य्यविवेकशून्यत्वमिति श्रीमद्बलदेवः, कर्त्तव्याकर्त्तव्यविषयविवेकाभावः, चशब्दोऽनुक्तानामभावभूतानामधृत्यादिदोषाणां समुच्चयार्थ इति श्रीमन्मधुसूदनः। आसुरीं सम्पदमभिलक्ष्य जातस्यैतानि भवन्ति। आसुरा भगवदाज्ञाननुवृत्तिशीला इति श्रीमद्रामानुजः। ४।

अनयो सम्पदोः कार्य्यमुच्यते दैवीति। दैवी सम्पत् विमोक्षाय संसारबन्धहानाय, आसुरी सम्पत् निबन्धाय संसारबन्धनदृढ़ीकरणाय मता ज्ञेया। हे पाण्डव, मा शुचः मा शोकं कार्षीः, त्वं दैवीं सम्पदमभिलक्ष्य जातोऽसि। अतस्ते बन्धनमोचनं स्यादिति निश्चयः। ५।

जनमात्रेषु तारतम्येन सम्पद्द्वयस्य प्रवेशो दृश्यते। अतस्तत्सम्पर्कीयविशेषज्ञानेनैकस्या ग्रहावपरस्या हानौ यत्नः कर्त्तव्य इत्यभिप्रेत्य परिहार्य्यामासुरीं सम्पदं विस्तरेण वक्तुमुपक्रमते द्वाविति। अस्मिन् लोके दैव आसुर एव च द्वौ भूतसर्गौ भूतसृष्टी, हे पार्थ, विस्तरशः 'स्थितप्रज्ञलक्षणे द्वितीये, भक्तलक्षणे च द्वादशे, ज्ञानलक्षणे त्रयोदशे, गुणातीतलक्षणे चतुर्द्दशे, इह च अभयमित्यादिना' दैवः सर्गः प्रोक्तः, आसुरं सर्गं सृष्टिं मे मत्तः शृणु। अत्र श्रीमद्रामानुजः—"दैवसर्गो विस्तरशः प्रोक्तः, देवानां मदाज्ञानुवृत्तिशीलानामुत्पत्तिर्यदाचारकरणार्थो, स आचारः कर्म्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगरूपो विस्तरशः प्रोक्तः,

आसुराणां सर्गञ्च यदाचारकस्यार्थस्तमाचारं मे शृण्वु मत्सकाशात् शृणु" इति ।

श्रीमन्मधुसूदन आह—"द्वौ द्विप्रकारावेव भूतसर्गौ भवतः । कौ तौ ? दैव आसुरश्च, न तु राक्षसो मानुषो वाधिकः सर्गोऽस्तीत्यर्थः । यो यदा मनुष्यः शास्त्रसंस्कारप्राधान्येन स्वभावसिद्धौ रागद्वेषावभिभूय धर्म्मपरायणो भवति स तदा सुर इति, द्वैविध्योपपत्तेः ; न हि धर्म्मा-धर्म्माभ्यां तृतीयकोटिरस्ति । तथा च श्रूयते 'द्वयो ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च, ततः कनीयसा एव देवा ज्यायसा असुराः' इति । दम-दानदयाविधिपरे तु वाक्ये 'त्रयः प्राजापत्याः' इत्यादौ दमदानदया-रहिता मनुष्या असुरा एव सन्तः केनचित् साधर्म्येण देवा मनुष्या असुरा इत्युपचर्य्यन्त इति नाधिक्यावकाशः । एकेनैव 'द' इत्यक्षरेण प्रजापतिना दमरहितान् मनुष्यान् प्रति दमोपदेशः कृतः, दानरहितान् प्रति दानोपदेशः । ननु विजातीया एव देवासुरा मनुष्याधिकारत्वात्, शास्त्रस्य चान्ते उपसंहरिष्यति 'तदेतदेवैषा दैवी वागनुवदति स्तन-यित्नुर्ददद इति दाम्य दत्त दयध्वमिति तदेतत् त्रयं शिक्षेत् दमं दानं दयाम्' इति । तस्माद्राक्षसी मानुषी च प्रकृतिरासुर्य्यामेवान्तर्भवतीति युक्तमुक्तं द्वौ भूतसर्गाविति ।" इति ।

कथं द्वौ भूतसर्गावित्युक्तम् । न जातु भगवत आसुरः राक्षसो वा सर्गो भवितुमर्हति ; तस्यात्मनो देवस्वरूपत्वात् । सत्त्वरजस्तमोगु-णानां तच्छक्तौ सन्निवेशात् तथा भवतीति ब्रूमः । सत्त्वरजस्तमोगुणा हि व्यक्तिप्रवृत्त्यप्रवृत्तिरूपा इति पूर्व्वं व्याख्यातवन्तः । यत्र ज्ञानस्या-प्रवृत्तिस्तत्र तमोमयराक्षससर्गः ; यत्र च ज्ञानस्य प्रवृत्तिरभिव्यक्त्युन्मु-खत्वं तत्र रजःप्रधानासुरसर्गः ; यत्र तु ज्ञानस्य प्रकाशस्तत्र सत्त्वप्रधा-नदैवसर्ग इति न कश्चिद्दोषः । ज्ञानस्याप्रवृत्तौ प्रच्छन्नावस्थायां तस्य स्थितिः । ततस्तत्र परदुःखाद्यनभिज्ञतावशात् हिंसादौ प्रवृत्तिः । ज्ञानस्याभिव्यक्त्युन्मुखत्वे पुनः धनजनादिषु प्रसक्तेर्दम्भादेः प्राधान्यम् । ज्ञानाभिव्यक्तौ तु यथावद्वस्तुदर्शनात् अभयादेरभ्युदयः । ६ ।

प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च जना न विदुरासुराः ।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥७॥

आसुरधर्म्मान् परिज्ञापयन् देवधर्म्मानाचरयितुमा अध्यायपरिसमाप्तेरासुरीं सम्पदं दर्शयत्याचार्य्यः प्रवृत्तिमिति । आसुरा असुरधर्म्माणः असुरस्वभावा जनाः प्रवृत्तिं विहितां क्रियाञ्च निवृत्तिं निषिद्धां क्रियाञ्च न विदुर्न जानन्ति । अतः न तेषु शौचं शुचित्वम्, अपि च न आचारः, न च सत्यं विद्यते । भगवदाज्ञानुसारिणी क्रिया विधिसिद्धा, तद्विपरीता निषिद्धा । ये पुनर्भगवदाज्ञां नानुवर्त्तन्ते तेषु शुचित्वादिकं जातु न सम्भवति पापाचारपरायणत्वात् । सत्यमत्र व्याख्यातृभिर्भूतहितभाषणं प्राणिहितानुबन्धि यथादृष्टार्थविषयवाक्यमिति व्याख्यातम्, तत्तु आचारान्तर्भूतम् । अत्र सत्यं "सत्यमेकाक्षरं श्रुतम्" (शा, प, १९९अ, ६६श्लो) इति शास्त्रमूलम् । किमिदं शास्त्रमूलम् ? यत्तु कालदेशप्रभावमतीत्य शाश्वत्वेन नित्यमेव तिष्ठति तत् । शास्त्रेषु ऋग्वेदादयः सर्व्वे अपरा विद्या, तेषु च येरक्षरं ब्रह्माधिगम्यते ते परा विद्या (मु, उ, १।१।५), त एव च शास्त्रस्य मूलं सत्यम् । सत्यं नित्यम्, आचारः पुनरनित्यः, तद्यथा वैदिककाले मृतेन कृष्णवर्णां गामनुतरीत्वेनाधाचीत् । मृतस्यास्थिसञ्चयनं विना न तस्य स्वर्गमनं भवति । अस्थिसञ्चयने सन्देहः किमिदं गोः किं मनुजस्येति दृष्ट्वा 'न वास्थिसन्देहात्' इति सूत्रेण कात्यायनोऽनुतरीं निवारयति स्म । ततःप्रभृति स आचारो विनिवृत्तः । अतिथये गोहननमपि शासनान्तरेण निरस्तम् । दृश्यते च निर्णयसिन्धौ—" 'अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्ममप्याचरेन्न तु' इति निषेधात् । यथा—'महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियाय प्रकल्पयेत्' इति विधानेऽपि लोकविद्विष्टत्वादननुष्ठानम् । यथा वा 'मैत्रावरुणीं गां वशामनुबन्ध्यामालभेत' इति गवालम्भनविधानेऽपि लोकविद्विष्टत्वादननुष्ठानम् ।" इति । अत्र लोकविद्वेषस्य मूलं भगवत्प्रेरणैव । ७ ।

असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहैतुकम् ॥८॥

असत्यमिति । ते आसुरा जनाः जगत् असत्यं मिथ्या, अप्रतिष्ठमाश्रयशून्यम, अनीश्वरमीश्वरशून्यम्, अपरस्परसम्भूतम् अन्योऽन्यतः स्त्रीपुरुषयोरन्योन्यसंयोगादुत्पन्नम् । किमन्यत् ? कामहैतुकं काम एव हेतुरस्य जगतः । अत्र श्रीमच्छङ्करः—"इदं जगत् सर्व्वमसत्यमप्रतिष्ठञ्च, नास्य धर्म्माधर्म्मौ प्रतिष्ठा अतोऽप्रतिष्ठञ्चेति ते असुरा जना जगदाहुरनीश्वरं, न च धर्म्माधर्म्मसव्यापेक्षकोऽस्य शासितेश्वरो विद्यत इति, अतोऽनीश्वरं जगदाहुः, किञ्च अपरस्परसम्भूतं कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपुरुषयोरन्योन्यसंयोगात् जगत्सर्व्वं सम्भूतम् । किमन्यत् कामहैतुकं, कामहैतुकमेव कामहैतुकमस्य जगतः कारणं न विद्यते, अदृष्टं धर्म्माधर्म्मादि कारणान्तरं न विद्यते जगतः, काम एव प्राणिनां कारणमिति लोकायतिकदृष्टिरियम्" इति । श्रीमद्रामानुजः—"असत्यं जगदेतत् सत्यशब्दनिर्द्दिष्टब्रह्मकार्य्यतया ब्रह्मात्मकमिति नाहुः, अप्रतिष्ठं तथा ब्रह्मणि न प्रतिष्ठितमिति वदन्ति, ब्रह्मणानन्तेन धृता हि पृथिवी सर्व्वलोकान् बिभर्त्ति ...., अनीश्वरं सत्यसङ्कल्पेन परब्रह्मणा सर्व्वेश्वरेण मयैव नियमितं न वदन्ति ...... । वदन्ति चैवम्—अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्, योषित्पुरुषयोः परस्परसम्बन्धेन जातमिदं मनुष्यपश्वाद्युपलभ्यते, अनेवम्भूतं किमन्यदुपलभ्यते, किञ्चिदपि नोपलभ्यत इत्यर्थः । अतः सर्व्वमिदं जगत् कामहैतुकम्" इति । नास्ति सत्यं वेदपुराणादिप्रमाणं यस्मिंस्तादृशं जगदिति श्रीमच्छ्रीधरमधुसूदनौ । श्रीमद्बलदेवस्त्वाह—"इदं जगत् असत्यं शुक्तिरजतादिवद्भ्रान्तिविजृम्भितम् । अप्रतिष्ठं खपुष्पवन्निराश्रयम् । नास्त्येवेश्वरो जन्मादिहेतुर्यस्य तत् । सोऽपि तद्भ्रान्तिरचित एव । पारमार्थिके तस्मिन् स्थिते तन्निर्म्मितं जगत् तद्वदृष्टनष्टप्रायं न स्यात् । तस्मादसत्यं जगत् त एव मन्यन्ते । एकैव निर्व्विशेषा सर्व्वप्रमाणवेद्या चित् । भ्रमादेको जीवः,

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः।
प्रभवन्त्युग्रकर्म्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥९॥
काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः।
मोहाद् गृहीत्वासद्ग्राहान् प्रवर्त्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥१०॥

सतोऽन्यज्जड़जीवेश्वरात्मा तदज्ञानात् प्रतिभासते। आत्मस्वरूपसाक्षात्कारात् अविसंवादि रज्ज्वश्वरथादिकमाजगरात्। सति च स्वरूपसाक्षात्कारे तदज्ञानकल्पितं तत् जीवत्वेन सह निवर्त्तेत स्वाप्निकरथाश्वादीव सुषुप्ताविति। अथ स्वभाववादिनां बौद्धानामाह अपरस्परसम्भूतमिति। स्त्रीपुरुषसम्भोगजन्यं जगत् भवति घटोत्पादने कुलालस्येव बालोत्पादने पित्रादेर्ज्ञानाभावात् सत्यप्यसत्सम्भोगे सन्तानानुत्पत्तेश्च स्वेदजादीनामकस्मादुत्पत्तेश्च तस्मात् स्वभावादेवेदं भवति इति। अथ लोकायतिकानामाह कामहैतुकमिति। किमन्यदाच्यं स्त्रीपुरुषयोः काम एव प्रवाहात्मना हेतुरस्येति·········। अथवा जैनानामाह कामः स्वच्छैव हेतुरस्येति। युक्तिबलेन यो यत् कल्पयितुं शक्नुयात् स तदेव तस्य हेतुं वदति" इति। ८।

एतामिति। एतां प्रागुक्तां दृष्टिमवष्टभ्याश्रित्य नष्टात्मानः नष्टस्वभावाः अल्पबुद्धयः क्षुद्रमतयः, अतएव उग्रकर्म्माणः क्रूरकर्म्माणः अहिता वैरिणो भूत्वा जगतः क्षयाय प्रभवन्ति प्रभावं विस्तारयन्ति। ९।

दम्भमानमदान्विताः दम्भेन धार्म्मिकत्वख्यापनेन मानेनापूज्यत्वेऽपि पूज्यत्वख्यापनेन मदेनानुत्कृष्टत्वेऽप्युत्कृष्टत्वारोपणेन युक्तास्ते दुष्पूरमशक्यपूरणं काममभिलाषमाश्रित्य मोहादविवेकतः असद्ग्राहान् असत्क्रियाम् गृहीत्वावलम्ब्य अशुचिव्रताः अविशुद्धनियमपरायणाः सन्तः प्रवर्त्तन्ते क्रियारता भवन्ति। असद्ग्राहान् गृहीत्वा अनेन मन्त्रेणैतां देवतामाराध्य महानिधीन् साधयाम इत्यादीन् दुराग्रहान् मोह-

चिन्तामपरिमेयाञ्च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥११॥

मात्रेण स्वीकृत्येति श्रीमच्छ्रीधरमधुसूदनौ, दुष्टनक्षत्रदात्मविनाशका-नित्यतिरेकाः श्रीमद्बलदेवस्य, वशाकर्षणनिध्यञ्जनकायसिद्ध्यादिसाधनेषु असत्सु असमीचीनेषु ग्राहा अत्यन्ताभिनिवेशास्तान् गृहीत्वेति श्रीमन्नीलकण्ठः; अशुचिव्रता अशास्त्रविहितव्रतयुक्ता इति श्रीमद्रामानुजः, मद्यमांसादिविषयाणि व्रतानि येषामिति श्रीमच्छ्रीधर-बलदेवनीलकण्ठाः, शौचाचारवर्ज्जितानि व्रतानि येषामिति श्रीमद्विश्वनाथः । १० ।

अपरिमेयां परिमातुमशक्यां प्रलयान्तां मरणान्तां चिन्तामुद्वेगकरीं भावनाम्—आत्मीययोगक्षेमोपायालोचनात्मिकामिति श्रीमद्गिरिः—उपाश्रिताः । सर्व्वनियन्तरि विश्वासाभावादात्मबुद्धेरुपरि निर्भरवन्तः, अतो नियतोद्विग्नचित्ताः । पश्यन्ति ते नेह तेषामभिलाषानुरूपा घटना घटन्ते, प्रायो विपरीता एव, अथापि तासां नियन्तारमपश्यन्तः स्वबुद्धेर्नियन्तृत्वमनुमाय पदे पदे विपज्जालहता भवन्ति, सुतरां न तेषां कदापि चिन्ताविच्छेदः, भगवति विश्वासवन्तो न तथा ; ते पुनः "अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्य्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥" (९।२२) इत्यङ्गीकारेणाश्वस्तहृदया सर्व्वथा निश्चिन्ताः ; आपतिते दुःखराशावपि हृष्टचित्ताः, "यस्याहमनुगृह्णामि हरिष्यामि च तद्धनम्" इति न्यायेन तस्मिन्नधिकतरभगवत्कृपानिदर्शन-दर्शनात् । कामोपभोगपरमाः कामाः शब्दादयो विषयास्तेषामुपभोग एव परमो येषाम् ; एतावदिति निश्चिताः, कामोपभोग एव पुरुषार्थ इति निश्चयवन्तः । उद्धृतञ्च वार्हस्पत्यसूत्रं व्याख्यातृभिः —"चैतन्यविशिष्टकामः पुरुषः" इति "काम एवैकः पुरुषार्थः" इति च । न ते पारलौकिकचिन्तावन्तः, इहलोक एव तेषां सर्व्वस्वम् । ११ ।

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः।
ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥१२॥
इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम्।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥१३॥
असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥१४॥
आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥१५॥

आशेति। आशापाशशतैर्बद्धा आशा एव पाशास्तेषां शतैर्बद्धा नियन्त्रिताः कामक्रोधपरायणाः कामक्रोधावेव परमाश्रयो येषां ते, कामभोगार्थं स्वाभिलाषचरितार्थताये अन्यायेन धर्मनियमोल्लङ्घनेन परवञ्चनादिना अर्थसञ्चयान् ईहन्ते लिप्सन्ते। १२।

आशापाशान् विवृणोति इदमिति। अद्य इदं मया लब्धम्, इदं मनोरथं प्राप्स्ये प्राप्स्यामि, इदं धनं मेऽस्ति, इदं पुनर्मे धनं भविष्यति। १३।

क्रोधजानर्थानर्थेन च कामजानाशापाशान् विवृणोति असाविति। असौ शत्रुर्मया हतः, अपरानपि च शत्रून् हनिष्ये। ईश्वरः समर्थोऽहम्, भोगी सर्वभोगोपकरणसमन्वितोऽहम्, सिद्धः स्वपुरुषकारेण धनपुत्रादिसम्पन्नोऽहम्, अहं बलवान् तेजस्वी, अतएवाहं सुखी। १४।

अत्यारूढ़कामजानाशापाशान् विवृणोति आढ्य इति। अहम् आढ्यो धनवान्, अभिजनवान् कुलीनः, मया सदृशः कोऽन्योऽस्ति, यक्ष्ये यागेनान्यानभिभविष्यामि, दास्यामि दानेन प्रतिष्ठां लप्स्ये, मोदिष्ये एवमन्यान् यागदानादिभिरभिभवन् हर्षमुपागच्छामि, इति

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥१६॥
आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्व्वकम् ॥१७॥
अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधञ्च संश्रिताः ।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥१८॥

एवमज्ञानविमोहिताः अज्ञानेनाविवेकेन विमोहिता विविधभ्रमपरम्परां प्रापिताः । १५ ।

एवं विमोहितानां किं भवति तदाह अनेकेति । अनेकचित्तविभ्रान्ताः अनेकैरेकविषयानभिनिविष्टैश्चित्तैर्विभ्रान्ताः मोहजालसमावृताः मोह एव जालं तेन समावृताः आवृतज्ञानाः कामभोगेषु विषयभोगेषु प्रसक्ता अभिनिविष्टाः, अशुचौ पापरूपेऽमेध्ये नरके पतन्ति । १६ ।

एषां यागाद्यनुष्ठानमपि दम्भाभिमानप्रयुक्तमित्याह आत्मेति । आत्मसम्भाविता आत्मनैव न तु सद्भिः सम्भाविताः श्रैष्ठ्यं नीताः, अत एव स्तब्धा अनम्राः, धनमानमदान्विताः धनेन मानेन च मदान्विता गर्व्विताः, दम्भेन धार्म्मिकत्वख्यापनेन अविधिपूर्व्वकं विधिमतिक्रम्य नामयज्ञैः नाममात्रैर्यज्ञैस्ते यजन्ते । १७ ।

अहङ्कारमिति । अहङ्कारमभिमानं—विद्यमानैरविद्यमानैश्च गुणैरात्मन्यध्यारोपितैर्विशिष्टमात्मानमहमिति मन्यते सोऽहङ्कारोऽविद्याख्यः कष्टतमः सर्व्वदोषाणां मूलं सर्व्वानर्थप्रवृत्तीनाञ्च मूलमिति श्रीमच्छङ्करः, अनन्यापेक्षोऽहमेव सर्व्वं करोमीत्येवंरूपमिति श्रीमद्रामानुजः, अहमेव सर्व्वश्रेष्ठ इति बुद्धिरिति श्रीमन्नीलकण्ठः ; बलं पराभिभवसामर्थ्यम्—सर्व्वस्य करणे मद्बलमेव पर्य्याप्तमिति च बलमिति श्रीमद्रामानुजः ; दर्पम्—दर्पो नाम यस्योद्भवे धर्म्ममतिक्रामतीति सोऽयमन्तःकरणाश्रयो

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान्।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥१९॥

दोषविशेष इति श्रीमच्छङ्करः, मत्सदृशो न हि कश्चिदस्तीति दर्पमिति श्रीमद्रामानुजः; कामम्—एवम्भूतस्य मम काममात्रेण सर्व्वं सम्पत्स्यत इति काममिति श्रीमद्रामानुजः; क्रोधञ्च—मम येऽनिष्टकारिणस्तान् सर्व्वान् हनिष्यामीति च क्रोधमिति श्रीमद्रामानुजः। एतानन्यांश्च दोषान् संश्रिताः आत्मपरदेहेषु स्वदेहेषु परदेहेषु चावस्थितं मां सर्व्वान्तर्यामिणं प्रद्विषन्तः अभ्यसूयकाः सन्मार्गस्थानां गुणेष्वसह-

मानाः। १८।

तेषामसद्गतिमाह तानिति। तान् द्विषतः भूतद्वेषिणः क्रूरान् हिंसापरान् नराधमान् अशुभान् पापान् अजस्रम् आसुरीषु एव योनिषु क्षिपामि। तादृशां न जातु गतिर्भवतीत्यायाति 'अजस्रमासुरीषु योनिषु क्षिपामि' इति वचनेन। एवं मन्यमानः 'तेषान्तु कदाचिदपि आसुरस्वभावप्रच्युतिर्न भवति' इत्याह श्रीमच्छ्रीधरः, "एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः। आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥" इत्यनन्तरोक्त्या आसुरान् धर्म्मान् परित्यज्य दैवगुणानाचरन् सद्गतिं प्राप्नोतीति सिध्यति। अनुगीतायां तामसानामसद्गतिवर्णनान्तरं तेषां स्वगुणविपरीताचरणेन स्वर्गगमनमतएवोक्तवानाचार्य्यः। न च वक्तव्यो नावकाशो दैवगुणाभ्यासस्य, तथा सति गुणव्यतिकरो न सिध्यति; 'तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता' इत्यत्र तमःप्रधानेषु 'नातिमानिता' इति दैवगुणस्य प्रवेशो न जातु सम्भवेत्। "किरातहूणान्ध्रपुलिन्दपुक्कसा आभीरकङ्का यवनाः खसादयः। येऽन्ये च पापा यदुपाश्रयाश्रयाः शुध्यन्ति तस्मै प्रभविष्णवे नमः॥" (भा, २स्क, ४अ, १८श्लो) इत्यादिकमाचार्य्यहृदयानुसार्य्येव। १९।

आसुरीं योनिमापन्ना मूढ़ा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥२०॥
त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥२१॥
एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।
आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥२२॥

आसुरीमिति। आसुरीं योनिमापन्ना जन्मनि जन्मनि मूढ़ा विवेकज्ञानरहिता मामप्राप्यैव ततस्तस्मात् अधमां गतिं यान्ति। 'मामप्राप्यैव' इत्युक्तत्वात् यदा भगवत्प्रेरितसाधुसङ्गवशात् 'किरातहूणान्ध्र' इत्यादिन्यायात् शुद्धाशयाः, तदा ते तं प्राप्य सद्गतिं यान्तीति सूचितम्। २०।

कामक्रोधलोभमूलका एव सर्व्वे आसुरधर्म्माः, अतो मूलकथनेन तेषामेकत्र संग्रहस्त्रिविधमिति। आत्मनो नाशनं विनाशकमसद्गतिप्रापकं नरकस्य इदं त्रिविधं द्वारम्। किमिदं त्रिविधं द्वारम्? कामः क्रोधस्तथा लोभः। तस्मादेतत् त्रयं त्यजेत् परिहरेत्। अत्र श्रीमच्छङ्कर आह—"सर्व्वस्या आसुर्य्याः सम्पदः सङ्क्षेपोऽयमुच्यते, यस्मिंस्त्रिविधे सर्व्वे आसुरीसम्पद्भेदोऽनन्तोऽप्यन्तर्भवति, यत्परिहारेण परिहृतश्च भवति, यन्मूलं सर्व्वस्यानर्थस्य" इति; श्रीमद्बलदेवः—नन्वासुरीं प्रकृतिं नरकहेतुं श्रुत्वा ये मनुष्यास्तां परिहर्त्तुमिच्छन्ति तैः किमनुष्ठेयमिति चेत्तत्राह त्रिविधम्" इति; श्रीमन्मधुसूदनः—"नन्वासुरी सम्पदनन्तभेदवती कथं पुरुषायुषेणापि परिहर्त्तुं शक्येतेत्याशङ्क्य तां सङ्क्षिप्याह त्रिविधमिति" इति। २१।

आसुर्य्याः सम्पदो भेदोऽसंख्येयो न तां कोऽपि पुरुषायुषेणापि परिहर्त्तुं शक्नुयात् यदि न स्यादन्तर्भावस्तस्यास्त्रिविधे। तत्त्रिविधपरिहारादेव दैवी सम्पल्लभ्यते, उत्तमां गतिञ्चाप्नोतीत्याह। एतैः

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामचारतः।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥२३॥
तस्माच्छास्त्रं प्रमाणन्ते कार्य्याकार्य्यव्यवस्थितौ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म्म कर्त्तुमिहार्हसि ॥२४॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवासुरसम्पद्विभागयोगो नाम षोड़शोऽध्यायः।

कामक्रोधलोभरूपैस्त्रिभिस्तमोद्वारैर्नरकद्वारैर्विमुक्तः आत्मनः श्रेयः तपोदानादिकमाचरति, ततस्तस्मादाचरणात् परां गतिं याति प्राप्नोति। २२।

शास्त्रत्वेन परिणतं भगवच्छासनमननुसृत्य न जातु सद्गतिर्भवतीत्याह। यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य परित्याय कामचारतः स्वेच्छाचारेण वर्त्तते न स सिद्धिं, न सुखं न परां गतिमाप्नोति। २३।

अतएव शास्त्रानुसरणं कर्त्तव्यमित्याह तस्मादिति। तस्मात् कार्य्याकार्य्यव्यवस्थितौ कर्त्तव्याकर्त्तव्यव्यवस्थायां ते तव शास्त्रं प्रमाणम्। शास्त्रविधानोक्तं कर्म्म ज्ञात्वा इह कर्म्म कर्त्तुमर्हसि।

अध्यायार्थसंग्रहः श्रीमद्यामुनमुन्यनुसारिणा श्रीमद्रामानुजेन—"देवासुरविभागोक्तिपूर्व्विका शास्त्रवश्यता। तत्त्वानुष्ठानविज्ञानस्थेम्ने षोड़श उच्यते॥" इति; श्रीमच्छङ्करेण—"अनेनाध्यायेन प्राक्भवीयकर्म्मवासनानुसारेणाभिव्यज्यमानसात्त्विकादिप्रकृतित्रयविभागेन दैव्यासुरीति सम्पद्द्वयमादानहानाभ्यामुपदिश्य कामक्रोधलोभानपहाय पुरुषार्थिना शास्त्रश्रवणेन तदुक्तकारिणा भवितव्यमिति निर्द्धारितम्" इति; श्रीमच्छ्रीधरेण—"दैवदैते यसम्पत्तिसंविभागेन षोड़शे। तत्त्वज्ञानेऽधिकारस्तु सात्त्विकस्येति दर्शितम्॥" इति; श्रीमद्बलदेवेन—"वेदार्थनैष्ठिका यान्ति स्वर्गं मोक्षञ्च शाश्वतम्। वेदबाह्यास्तु नरकानिति षोड़शनिर्णयः॥" इति; श्रीमन्मधुसूदनेन—"पञ्चिमाध्याये सर्व्वस्या

आसुर्य्याः सम्पदो मूलभूतान् सर्व्वाश्रेयःप्रापकान् सर्व्वश्रेयःप्रतिबन्धकान् महादोषान् कामक्रोधलोभानपहाय श्रेयोऽर्थिना श्रद्धानतया शास्त्र-प्रेरणेन तदुपदिष्टार्थानुष्ठानपरेण भवितव्यमिति सम्पद्द्वयविभागप्रदर्शन-मुखेन निर्द्धारितम्" इति; श्रीमद्विश्वनाथेन—"आस्तिका एव विन्दन्ति सद्गतिं सन्त एव ते। नास्तिका नरकं यान्तीत्यध्यायार्थो निरूपितः॥" इति। २४।

इति श्रीमद्भगवद्गीतासमन्वयभाष्ये षोड़शोऽध्यायः।

सप्तदशोऽध्यायः ।

अर्जुन उवाच—

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥१॥

"यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामचारतः" इत्यतीताध्याये शास्त्रविधिपरित्यागादपि स्वेच्छाचरणमेवाभिप्रावगतौ च हेतुरुपलभ्यते। अतो ये तु न स्वेच्छाचारात् किन्तर्हि रागाधिक्यवशात् शास्त्रविधिं परित्यज्य रागवर्त्मनि तिष्ठन्त एव कर्म्मानुतिष्ठन्ति, तेषां तादृशी निष्ठा सत्त्वप्रधाना दैवी, रजःप्रधानासुरी, तमःप्रधाना राक्षसी वेति ज्ञातुं प्रश्नः समुत्थापितः श्रीमतार्ज्जुनेन। न खलु वक्तव्यमीदृशो रागमार्गो न कुत्रापि वर्त्तत इति—"यदा यमनुगृह्णाति भगवानात्मभावितः। स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठिताम् ॥" (भा, ४स्क, २९अ, ४६श्लो) इत्यादौ शास्त्रविधेः रागस्यैव प्राधान्यं मन्यन्ते रागवर्त्मानुवर्त्तिनः। न केवलं भक्तिमार्ग एव शास्त्राद्रागस्याधिक्यं परिकल्पितं, ज्ञानमार्गेऽपि शास्त्राज्ज्ञानस्य, तथाहि—" 'वेदा अवेदाः' इति वचनात् इष्यत एवास्माभिः श्रुतेरप्यभावो प्रबोधे" (वे, सू, ४अ, १पा, ३सू, भा,) इति। कथम्? "अविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि च" (वे, सू, १अ, १पा, १सू, भा,) इति। यदि मन्यसे शास्त्रमाश्रित्यैव शास्त्रविधेः परिहारोऽत्र, अतः परिहारोऽपि शास्त्रविधेरन्तःपात्येव। न त्वयैवं मन्तव्यम्, यतः शास्त्राद्व्याख्यानस्यैवात्र प्राधान्यम्। 'वेदा अवेदाः' इति वचनस्य सुषुप्तौ सर्व्वेषां विलोपप्रदर्शकस्य व्याख्यानात् प्रबोधे प्रयोगः। स्वयं भगवता प्रदर्शितः शास्त्रापेक्षया यः कश्चिद्रागवर्त्मनि वर्त्तते तस्मिन् सत्त्वाख्यते स्वाभाविकश्रद्धाप्रेरितहृदयस्यैव कार्य्यम्। अतएव वक्ष्यत्याचार्य्यः— "सत्त्वानुरूपा सर्व्वस्य श्रद्धा भवति भारत। श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो

यच्छ्रद्धः स एव सः ॥" इति । श्रीमच्छङ्करस्त्वाह—"ये केचित् अव-
शेषिताः शास्त्रविधिं शास्त्रविधानं श्रुतिस्मृतिशास्त्रचोदनामुत्सृज्य परि-
त्यज्य यजन्ते देवादीन् पूजयन्ति श्रद्धयान्विताः श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्यान्विताः
संयुक्ताः सन्तः, श्रुतिलक्षणं स्मृतिलक्षणं वा किञ्चित् शास्त्रविधिमपश्यन्तो
वृद्धव्यवहारदर्शनादेव श्रद्दधानतया देवादीन् पूजयन्ति, ते इह 'शास्त्र-
विधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः' इत्येवं गृह्यन्ते । ये पुनः कञ्चित्
शास्त्रविधिमुपलभमाना एव तमुत्सृज्य अयथाविधि देवादीन् पूजयन्ति,
ते इह 'ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते' इति न परिगृह्यन्ते । कस्मात् ?
श्रद्धयान्वितत्वविशेषणात् ; देवादिपूजाविधिपरं किञ्चित् शास्त्रं पश्यन्त
एव तदुत्सृज्य अश्रद्दधानतया तद्विहितायां देवादिपूजायां श्रद्धयान्विताः
प्रवर्त्तन्ते इति न शक्यं परिकल्पयितुं यस्मात्, तस्मात् पूर्व्वोक्ता एव 'ये
शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः' इत्यत्र गृह्यन्ते" इति ; श्रीम-
द्रामानुजः—"देवासुरविभागोक्तिमुखेन प्राप्यतत्त्वज्ञानं तत्प्राप्त्युपाय-
ज्ञानं च वेदैकमूलमित्युक्तम् । इदानीमशास्त्रविहितस्यासुरत्वेनाफलत्वं
शास्त्रविहितस्य गुणतस्त्रैविध्यं तस्य लक्षणञ्चोच्यते । तत्राशास्त्रविहितस्य
निष्फलत्वमजानन्शास्त्रविहिते श्रद्धासंयुक्ते यागादौ सत्त्वादिनिमित्तफल-
भेदबुभुत्सयार्ज्जुनः पृच्छति" इति ; श्रीमन्माध्वः—"गुणभेदान् प्रपञ्चय-
त्यनेनाध्यायेन । शास्त्रविधिम् उत्सृज्य अज्ञात्वैव—'वेदः कृत्स्नोऽधि-
गन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना' इति विधिरुत्सृष्टो हि तैः" इति ;
श्रीमच्छ्रीधरः—"पूर्व्वाध्यायान्ते 'यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते काम-
चारतः । न स सिद्धिमवाप्नोति' इत्यनेन शास्त्रोक्तविधिमुत्सृज्य काम-
चारेण वर्त्तमानस्य ज्ञानेऽधिकारी नास्तीत्युक्तम् । तत्र शास्त्रविधि-
मुत्सृज्य कामचारं विना श्रद्धया वर्त्तमानानां किमधिकारोऽस्ति
नास्ति वेति बुभुत्सया अर्ज्जुन उवाच य इति । अत्र च शास्त्रविधि-
मुत्सृज्य यजन्त इत्यनेन शास्त्रार्थं बुद्ध्वा तमुल्लङ्घ्य वर्त्तमाना न गृह्यन्ते,
तेषां श्रद्धया यजनानुपपत्तेः । आस्तिक्यबुद्धिर्हि श्रद्धा, न चासौ शास्त्र-
विरुद्धेऽर्थे शास्त्रज्ञानवतां सम्भवति, तानेवाधिकृत्य 'त्रिविधा भवति

यहा’ इति, ‘यजन्ते सात्त्विका देवान्’ इत्याद्युत्तरानुपपत्तेश्च। अतो नात्र शास्त्रोल्लङ्घिनो गृह्यन्ते, अपि तु क्लेशबुद्ध्या वा आलस्याद्वा शास्त्रार्थज्ञाने प्रयत्नमकृत्वा केवलमाचारपरम्परावशेन श्रद्धया क्वचिद्देवताराधनादौ प्रवर्त्तमाना गृह्यन्ते” इति; श्रीमद्बलदेवः—“वेदमधीत्य तद्विधिना तदर्थानुतिष्ठन्तः शास्त्रीयश्रद्धायुक्ता देवाः; वेदमवज्ञाय यथेच्छाचारिणो वेदवाह्यास्त्वासुरा इति पूर्व्वस्मिन्नध्याये त्वयोक्तम्। अथेयं मे जिज्ञासा ये शास्त्रे ति। ये जनाः पाठतोऽर्थतश्च दुर्गमं वेदं विदित्वा आलस्यादिना तद्विधिमुत्सृज्य लोकाचारजातया श्रद्धयान्विताः सन्तो देवादीन् यजन्ते, तेषां शास्त्रविध्युपेक्षाश्रद्धाभ्यां पूर्व्वनिर्णीतदेवासुरविलक्षणानां का निष्ठा” इति; श्रीमन्मधुसूदनः—“त्रिविधाः कर्म्मानुष्ठातारो भवन्ति, केचिच्छास्त्रविधिं ज्ञात्वापि अश्रद्धया तमुत्सृज्य कामचारमात्रेण यत्किञ्चिदनुतिष्ठन्ति, ते सर्व्वपुरुषार्थायोग्यत्वात् असुराः, केचित्तु शास्त्रविधिं ज्ञात्वा श्रद्दधानतया तदनुसारेणैव निषिद्धं वर्ज्जयन्तो विहितमनुतिष्ठन्ति, ते सर्व्वपुरुषार्थयोग्यत्वाद्देवा इति पूर्व्वाध्यायान्ते सिद्धम्। ये तु शास्त्रीयविधिमालस्यादिवशादुपेक्ष्य श्रद्दधानतयैव वृद्धव्यवहारमात्रेण निषिद्धं वर्ज्जयन्तो विहितमनुतिष्ठन्ति, ते शास्त्रीयविध्युपेक्षालक्षणेनासुरसाधर्म्म्येण, श्रद्धापूर्व्वकानुष्ठानलक्षणेन च देवसाधर्म्म्येणान्विताः किमसुरेष्वन्तर्भवन्तु किंवा देवेष्वित्युभयधर्म्मदर्शनादेककोटिनिश्चायकादर्शनाच्च सन्दिहानः अर्ज्जुन उवाच” इति; श्रीमन्नीलकण्ठ आह—“ये पुरुषाः शास्त्रविधिं—शास्त्रपदेनात्र श्रुतिसदाचारकुलाचारा गृह्यन्ते सर्व्वेषां तेषां धर्म्मे प्रमाणत्वात्—तत्र योऽधिगतो विधिर्विधेयस्तदुत्सृज्य सर्व्वात्मना परित्यज्य यजन्ते तातकूपादीन्—मत्पित्रा कृतोऽयं कूपः गङ्गाशतादप्यधिकोऽत्रैव स्नानपानावगाहनपरिचर्य्याप्रदक्षिणप्रक्रमणरूपादितत्सेवनात् अत्रमिष्टं फलम् अवश्यं प्राप्स्यामीति तत्र दृढ़तरया श्रद्धयान्विताः सन्तस्तेषां निष्ठा कीदृशी……… । यदपि तु भाष्ये वृद्धव्यवहारदर्शनादेव श्रद्दधानतया देवादीन् यजन्त इत्युक्तं तत्राप्यविगीत एव वृद्धव्यवहारो ग्राह्यः, अविगीतेऽस्मिंस्तामसत्वादि-

श्रीभगवानुवाच—

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥२॥

शास्त्राया अयोगात्" इति ; श्रीमद्विश्वनाथः—"नन्वासुरसर्गमुक्ता तदुपसंहारे 'यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामचारतः । न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्' इति त्वयोक्तं ·········किन्तु कामभोगरहिता एव श्रद्धयान्विताः सन्तो यजन्ते तपोयज्ञज्ञानयज्ञजपयज्ञादिकं कुर्व्वन्ति, तेषां का निष्ठा" इति । ये जनाः शास्त्रविधिं शास्त्रोक्तं विधानमुत्सृज्य रागवशादनादृत्य श्रद्धयान्विताः श्रद्दधानाः यजन्ते देवादीन् पूजयन्ति—शास्त्रविधिमपश्यन्तो वृद्धव्यवहारदर्शनादेव श्रद्दधानतया देवादीन् पूजयन्तीति श्रीमच्छङ्करः, शास्त्रविधिमुत्सृज्य दुःखबुद्ध्या आलस्याद्वा अनादृत्य केवलमाचारप्रामाण्ये न श्रद्धयान्विताः सन्तो यजन्त इति श्रीमच्छ्रीधरः, आलस्यादिना तद्विधिमुत्सृज्य लोकाचारजातया श्रद्धया अन्विता इति श्रीमद्बलदेवः, श्रुतिस्मृतिचोदनामुत्सृज्य आलस्यादिवशादनादृत्य नासुरवदश्रद्दधानाः किन्तु वृद्धव्यवहारानुसारेण श्रद्धयान्विता देवपूजादिकं कुर्व्वन्तीति श्रीमन्मधुसूदनः, श्रुतिसदाचारकुलाचाराधिगतं विधिं सर्व्वात्मना परित्यज्य यजन्ते पूजयन्ति तातकूपादीनिति श्रीमन्नीलकण्ठः ; हे कृष्ण, तेषान्तु का निष्ठा स्थितिः, सत्त्वम् आहो आहोस्वित् रजः अथवा तमः, तेषां निष्ठा सात्त्विकी राजसी अथवा तामसी । १ ।

'यजन्ते श्रद्धयान्विताः' इति प्रश्नगतं श्रद्धाशब्दमाश्रित्योत्तरमुवाच—आर्थेत्रिविधेति । सा त्वदुक्ता स्वभावजा सहजा जन्मान्तरकृतो धर्म्मादिसंस्कारो मरणकालेऽभिव्यक्तः स्वभाव उच्यते, ततो जाता स्वभावजा इति श्रीमच्छङ्करस्तदनुयायिनश्च ; स्वभावः स्वासाधारणो भावः प्राचीनवासनानिमित्तस्तत्तद्रुचिविशेषः, यत्र रुचिस्तत्र श्रद्धा जायत इति श्रीमद्रामानुजः—सात्त्विकी, राजसी चैव तामसी चेति त्रिविधा श्रद्धा भवति, तां शृणु । २ ।

सत्त्वानुरूपा सर्व्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥३॥

सत्त्वेति । हे भारत, सर्व्वस्य पुरुषस्य श्रद्धा सत्त्वानुरूपा अन्तःकरणानुरूपा भवति, अयं पुरुषः श्रद्धामयः, यो जनो यच्छ्रद्धः यादृशी श्रद्धा यस्य स स एव—तादृशश्रद्धायुक्त एव । यो हि सत्त्वगुणप्रधानः स सात्त्विकश्रद्धायुक्तः, यो रजोगुणप्रधानः स राजसिकश्रद्धायुक्तः, यः पुनस्तमोगुणप्रधानः स तामसिकश्रद्धायुक्तः । श्रीमच्छ्रीधरो भागवतप्रमाणेन श्रद्धायाः सत्त्वकार्य्यत्वेऽपि सत्त्वगुणस्य रजस्तमःस्पृष्टत्वात् श्रद्धायास्त्रैविध्यं निरूपितवान् । स पुनर्विशेषमाह—"लोकाचारमात्रेण प्रवर्त्तमानेष्वेवं सात्त्विकराजसतामसश्रद्धाव्यवस्था ; शास्त्रजनितविवेकज्ञानयुक्तानां स्वभावविजयेन सात्त्विकी एकैव श्रद्धेति प्रकरणार्थः" इति । श्रीमद्बलदेवस्त्रिगुणात्मकमन्तःकरणं स्वीकृत्य स्पष्टमाह—"यस्मिन् पूज्ये देवादौ यक्षादौ प्रेतादौ च श्रद्धावान् भवति स पूजकोऽपि स एव, तत्तच्छब्देन व्यपदेश्यः—पूज्यगुणवान् पूजक इत्यर्थः" इति । एवमेव श्रीमद्विश्वनाथः तद्यथा—"यस्मिन् यजनीये देवे असुरे राक्षसे वा श्रद्धावान् यो भवति स स एव भवति तच्छब्देनैव व्यपदिश्यते" इति । श्रीमन्मधुसूदनः स्वव्याख्यानकौशलेनैवमाह—"सत्त्वं प्रकाशशीलत्वात् । सत्त्वप्रधानत्रिगुणापञ्चीकृतपञ्चमहाभूतारब्धमन्तःकरणम् । तच्च क्वचिदुद्रिक्तसत्त्वमेव यथा देवानाम्, क्वचिद्रजसाभिभूतसत्त्वं यथा यक्षादीनाम्, क्वचित्तमसाभिभूतसत्त्वं यथा प्रेतभूतादीनाम्, मनुष्याणान्तु प्रायेण व्यामिश्रमेव । तच्च शास्त्रीयविवेकज्ञानेनोद्भूतसत्त्वं रजस्तमसी अभिभूय क्रियते । शास्त्रीयविवेकविज्ञानशून्यस्य तु सर्व्वस्य प्राणिजातस्य सत्त्वानुरूपा श्रद्धा, वस्तुवैचित्र्याद्विचित्रा भवति । सत्त्वप्रधानेऽन्तःकरणे सात्त्विकी, रजःप्रधाने तस्मिन् राजसी, तमःप्रधाने तस्मिन् तामसी" इति । यद्यप्यत्र देवानामुद्रिक्तसत्त्वं युक्तम्, तथापि न सर्व्वथा रजसा तमसाऽस्पृष्टत्वं तेषां पराहन्तिधर्म्मवत्त्वात् । ३ ।

यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥४॥
अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।
दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥५॥
कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।
माञ्चैवान्तःशरीरस्थं तान् विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥६॥

कार्य्यभेदतः सत्त्वादिनिष्ठाः प्रपञ्चयति यजन्त इति । सात्त्विका जना देवान् वसुरुद्रादीन्, राजसा जना यक्षरक्षांसि कुवेरनिर्ऋतिप्रभृतीन्, तामसा जनाः प्रेतान् भूतगणांश्च उल्कामुखकटपूतनासंज्ञान् सप्तमातृकादीन् यजन्ते । "दुःखासंभिन्नोत्कृष्टसुखहेतुभूतदेवयागविषया श्रद्धा सात्त्विकी, दुःखसंभिन्नाल्पसुखजननी राजसी श्रद्धा, दुःखप्रायात्यल्पसुखजननी तामसी" इति श्रीमद्रामानुजः । "एते च बलवद्वैदिकसत्प्रसङ्गात् स्वभावान् विजित्य कदाचिद्देवेऽप्यधिकृतो भवति" इति श्रीमद्बलदेवः । ४ ।

रजस्तमःप्रधानाः पुनस्तपोनिरताः किं कुर्व्वन्ति तदाह द्वाभ्याम् अशास्त्रेति, कर्शयन्त इति । दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः दम्भो धार्म्मिकत्वख्यापनम्, अहङ्कारः अहमेव श्रेष्ठ इति दुरभिमानः, ताभ्यां संयुक्ताः, कामरागबलान्विताः कामोऽभिलाषो राग आसक्तिस्तज्जनितं बलं साहसिकता तेन अन्विताः सन्तोऽचेतसोऽविवेकिनः शरीरस्थं भूतग्रामं देहेन्द्रियाकारेण परिणतं पृथिव्यादिभूतसमूहं वृथोपवासादिना कर्शयन्तः कृशीकुर्व्वन्तः अन्तःशरीरस्थं हृद्यधिष्ठितं मामन्तर्यामिणञ्च मत्कृतशास्त्रमर्य्यादोल्लङ्घनेन कृशीकुर्व्वन्तः मन्दप्रभावं कुर्व्वन्तः ये जना अशास्त्रविहितं—"वशीकृत्येन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा । सर्व्वान् संसाधयेदर्थानक्षिण्वन् योगतस्तनुम् ॥" (मनु, २अ, १००श्लो) इत्यादिशास्त्रेण न विहितं घोरं भीषणमुत्कटं तपस्तप्तशिलारोहणादि तप्यन्ते । तानासुरनिश्चयान् रजस्तमःप्रकृतिसम्भूतासुराध्यवसायवतो—मनुष्यत्वेन

आहारस्त्वपि सर्व्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥७॥
आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः ।
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः॥८
कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥९॥

प्रतीयमानानप्यसुरकर्म्मकारित्वादसुरानिति श्रीमन्मधुसूदनः—विद्धि जानीहि । अशास्त्रविहितमित्यत्र अशास्त्रेण बुद्धाद्यागमेनेति यदुक्तं तन्मन्दम् । यतो बुद्धागमोऽपि यज्ञतपःप्रभृतीनि श्रेयःसाधनानि निन्दति, तद्यथा—"विविधैश्च कारणैस्ते कायं परिशोषयन्ति सम्मूढ़ाः । मिथ्यादृष्टिपरीताः क्षिप्रं प्रपतन्त्यपायेषु ॥" (ल, वि, १७।२।१) इति । ५।६ ।

गुणभेदादाहारादिभेदोऽपि भवतीति तदेव वक्तुमुपक्रमते आहार इति । सर्व्वस्य जनस्य न केवलं श्रद्धैव आहारोऽपि त्रिविधः प्रियो भवति । यज्ञः तपः दानं त्रिविधम्, तेषामिमं भेदं शृणु । ७ ।

तत्रादौ सात्त्विकाहार उच्यते आयुरिति । आयुश्चिरजीवनं, सत्त्वं स्थैर्य्यम्—उत्साह इति श्रीमच्छ्रीधरः, चित्तधैर्य्यं बलवति दुःखेऽपि निर्व्विकारत्वापादकमिति श्रीमन्मधुसूदनः—बलं शरीरसामर्थ्यम्, आरोग्यं रोगराहित्यं, सुखं तृप्तिः, प्रीतिरभिरुचिः, एषां विवर्द्धनाः विशेषेण वृद्धिकराः, रस्या रसयुक्ताः, स्निग्धाः सहजेनागन्तुकेन वा स्नेहेन युक्ताः, स्थिराः रसांशेन शरीरे चिरकालावस्थायिनः, हृद्याः दृष्टिमात्रादेव हृदयप्रियाः, सात्त्विकप्रियाः सात्त्विकानां प्रिया आहाराः । ८ ।

राजसाहार उच्यते कट्विति । अतिशब्दः कट्वादिषु सप्तस्वपि योजनीय इति व्याख्यातारः । अतिकटुः निम्बादिः, अत्यम्लः तिन्तिड़ादिः,

यातयामं गतरसं पूति पर्य्युषितञ्च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥१०॥

अतिलवणः सैन्धवादिः, अत्युष्णः अत्युत्तप्तः, अतितीक्ष्णः मरीचादिः, अतिरूक्षः कङ्गुकोद्रवादिः, अतिविदाही सन्तापकः सर्षपादिः । अतिकट्वादयो दुःखशोकामयप्रदाः दुःखं तात्कालिकहृदयसन्तापादि, शोकः पश्चाद्भावि दौर्म्मनस्यम, आमयो रोगः धातुवैषम्यं प्रददतीति तथाविधा आहाराः राजसस्य इष्टाः प्रियाः । ९ ।

तामसाहार उच्यते यातयाममिति । यातयामं यातो यामः प्रहरो यस्य पक्वस्याहारादेः तत् यातया संप्रहरात् प्राकृतं, शैत्यं प्राप्तम्—अर्द्धपक्वमिति श्रीमच्छङ्करः, चिरकालावस्थितमिति श्रीमद्रामानुजः ; गतरसं नीरसं—रसवियुक्तमिति श्रीमच्छङ्करः, त्यक्तस्वाभाविकरसमिति श्रीमद्रामानुजः, निष्पीडितसारमिति श्रीमच्छ्रीधरः, दैरस्यवदिति श्रीमद्बलदेवः, उद्धृतसारं मथितदुग्धादीति श्रीमन्मधुसूदनः ; पूति दुर्गन्धम्, पर्य्युषितं पक्वं सत् रात्र्यन्तरितञ्च, उच्छिष्टमन्यभुक्तावशिष्टम, अमेध्यमभक्ष्यमयज्ञशिष्टम्, एवंविधं यत् भोजनं भोज्यं तत् तामसप्रियं तामसानां प्रियम् । 'अत् वैद्यकशास्त्रोक्तमपथ्यं समुच्चीयते, एतादृशभोजनस्य दुःखशोकामयप्रदत्वमतिप्रसिद्धमिति कण्ठतो नोक्तम्' इति श्रीमन्मधुसूदनः । स तु 'अत्र क्रमेण रस्यादिवर्गः सात्त्विकः, कट्वादिवर्गो राजसः, यातयामादिवर्गस्तामस इत्युक्तमाहारवर्गत्रयम्' इति प्रस्तुत्याह "तत्र सात्त्विकवर्गविरोधित्वमितरवर्गद्वये द्रष्टव्यम् । तथाहि, अतिकटुत्वादिकं रस्यत्वविरोधि तादृशस्यानास्वाद्यत्वात् ; रूक्षत्वं स्निग्धत्वविरोधि, तीक्ष्णविदाहित्वे धातुपोषणविरोधित्वात् स्थिरत्वविरोधिनी, अत्युष्णत्वादिकं हृद्यत्वविरोधि, आमयप्रदत्वमायुःसत्त्वबलारोग्यविरोधि, दुःखशोकप्रदत्वं सुखप्रीतिविरोधि । एवं सात्त्विकवर्गविरोधित्वम् । तामसवर्गेऽपि गतरसत्वयातयामत्वपर्य्युषितत्वानि यथासम्भवं रसत्वस्निग्धत्वस्थिरत्वविरोधीनि पूतित्वोच्छिष्टत्वामेध्यत्वानि हृद्यत्वविरोधीनि

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदिष्टो य इज्यते।
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥११॥
अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥१२॥
विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम्।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥१३॥

आयुःसत्त्वादिविरोधित्वन्तु स्पष्टमेव। राजसवर्गे दृष्टविरोधमात्रं, तामसवर्गे तु दृष्टादृष्टविरोध इत्यभिप्रायः" इति। १०।

अथेदानीं त्रिविधो यज्ञ उच्यते। तत्र सात्त्विकं यज्ञमाह अफलेति। अफलाकाङ्क्षिभिः फलाभिलाषरहितैर्जनैः यष्टव्यमेवेति यज्ञानुष्ठानं कर्त्तव्यमेवेति मनः समाधाय निश्चित्य विधिदिष्टः विधानविहितो यो यज्ञ इज्यते अनुष्ठीयते स सात्त्विकः सत्त्वप्रधानः। ११।

राजसयज्ञमाह अभिसन्धायेति। फलमभिसन्धाय दृष्टादृष्टफलमुद्दिश्य दम्भार्थमपि च धार्म्मिकत्वख्यापनाय च यत्तु इज्यतेऽनुष्ठीयते तं यज्ञं राजसं विद्धि जानीहि। "चैवेति विकल्पसमुच्चयाभ्यां त्रैविध्यसूचनार्थौ—पारलौकिकं फलमभिसन्धायैवादम्भार्थत्वेऽपि पारलौकिकफलानभिसन्धानेऽपि दम्भार्थमेवेति विकल्पेन—द्वौ पक्षौ, पारलौकिकफलार्थमपीहलौकिकदम्भार्थमपीति समुच्चयेनैकः पक्षः" इति श्रीमधुसूदनः। १२।

तामसयज्ञमाह विधीति। विधिहीनं यथाशास्त्रचोदितविपरीतम्, असृष्टान्नं ब्राह्मणादिभ्योऽनिष्पादितमन्नं यस्मिंस्तं, मन्त्रहीनं मन्त्रैर्हीनं—मन्त्रतः स्वरतो वर्णतश्च वियुक्तमिति श्रीमच्छङ्करः—"मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह। यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति॥" इति मन्त्रतो हीनत्वं श्रीमच्छङ्करेणाभिप्रेतम्; अदक्षिणं यथोक्तदक्षिणारहितं

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्ज्जवम् ।
ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥१४॥
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥१५॥
मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥१६॥

श्रद्धाविरहितं श्रद्धाशून्यञ्च यज्ञं तामसं परिचक्षते कथयन्ति पण्डिताः । १३ ।

अथेदानीं त्रिविधस्तपो वक्ष्यमाणो कायवाङ्मनोभेदात् तपस्त्रिविधं प्रदर्शयति देवेति । देवा इन्द्रादयः ब्रह्मविद्याधिगमाय संस्काररूपद्विजन्मानः, गुरवः पित्रादयः, प्राज्ञाः पण्डितास्तत्त्वविदः, तेषां पूजनं प्रणामशुश्रूषादि, शौचं वाह्याभ्यन्तरशुद्धिः, आर्ज्जवमवक्रत्वम्, ब्रह्मचर्य्यं विध्यनुगतयोषित्सम्भाषणम्, योषित्सु भोग्यतायुक्तेक्षणादिरहितत्वम् इति श्रीमद्रामानुजः, मैथुनासमाचरणमिति श्रीमच्छ्रिधरः, विहितमैथुनमिति श्रीमद्बलदेवः ; अहिंसा प्राणिनामपीडनञ्च शारीरं शरीरनिर्व्वर्त्त्यं तप उच्यते । १४ ।

वाङ्मयं तप उच्यते अनुद्वेगकरमिति । अनुद्वेगकरं न कस्यचित् दुःखकरं, सत्यं यथावद्भाषणं—यथादृष्टार्थवचनमिति श्रीमच्छ्रिधरः, प्रामाणिकमिति श्रीमद्बलदेवः, प्रियहितञ्च प्रियं प्रीतिकरं हितं कल्याणकरञ्च—श्रवणकाले परिणामे च सुखदमिति श्रीमन्नीलकण्ठः, यत् वाक्यम्—'चकारो विशेषणानां समुच्चयार्थः अनुद्वेगकरत्वादिविशेषणचतुष्टयेन विशिष्टं न त्वेकेनापि विशेषणेन न्यूनम्—यथा शान्तो भव वत्स, स्वाध्यायं योगञ्चानुतिष्ठंस्तथा ते श्रेयो भविष्यतीत्यादि' इति श्रीमन्मधुसूदनः श्रीमच्छङ्करमनुसृत्य—तत् वाक्यं स्वाध्यायाभ्यसनञ्च वेदाभ्यासश्च वाङ्मयं तप उच्यते । १५ ।

मानसं तप उच्यते मन इति । मनःप्रसादः मनसोऽव्याकुलत्वम्—

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥१७॥

मनसः प्रशान्तिः स्वच्छतापादनमिति श्रीमच्छङ्करः, मनसः क्रोधादिरहितत्वमिति श्रीमद्रामानुजः, अनाकुलता नैश्चिन्त्यमिति श्रीमद्धरिः, स्वच्छतेति श्रीमच्छ्रीधरः, वैमल्यं विषयस्पृहावैयग्र्यमिति श्रीमद्बलदेवः, चिन्ताव्याकुलताराहित्यमिति श्रीमन्मधुसूदनः, रागद्वेषादिराहित्यमिति श्रीमन्नीलकण्ठः ; सौम्यत्वम् अन्तःशीतलतया शान्तमूर्त्तित्वम्—सौमनस्यं······सुखादिसम्पादकश्चान्तःकरणस्य वृत्तिरिति श्रीमच्छङ्करः, मनसः परेषामभ्युदयप्रावण्यमिति श्रीमद्रामानुजः, सर्व्वेभ्यो हितैषित्वमहिताचिन्तनञ्चेति श्रीमद्धरिः, अक्रौर्य्यमिति श्रीमन्माध्वः, सर्व्वसुखेच्छुत्वमिति श्रीमद्बलदेवः, सर्व्वलोकहितैषित्वं प्रतिषिद्धाचिन्तनञ्चेति श्रीमन्मधुसूदनः, परहितैषित्वमिति श्रीमन्नीलकण्ठः ; मौनं वाङ्नियमनम्—वाक्संयमोऽपि मनःसंयमपूर्व्वकोऽपि भवति इति कार्य्येण कारणमुच्यते मनःसंयम इति श्रीमच्छङ्करः, मनसो वाक्प्रवृत्तिनियमनमिति श्रीमद्रामानुजः, मननशीलत्वमिति श्रीमन्माध्वः, मननमिति श्रीमच्छ्रीधरः, आत्ममननमिति श्रीमद्बलदेवः, एकाग्रतयात्मचिन्तनमिति श्रीमन्मधुसूदनः, वाक्संयम इति श्रीमन्नीलकण्ठः ; आत्मविनिग्रहः—मनोनिरोधः सर्व्वत इति श्रीमच्छङ्करः, मनसो विषयेभ्यः प्रत्याहार इति श्रीमच्छ्रीधरबलदेवौ, मनसो विशेषेण सर्व्ववृत्तिनिग्रहः निरोधसमाधिरसम्प्रज्ञात इति श्रीमन्मधुसूदनः, मनोनिरोध इति श्रीमन्नीलकण्ठः ; भावसंशुद्धिः परैर्व्यवहारकालेऽमायावित्वमिति श्रीमच्छङ्करः, आत्मव्यतिरिक्तविषयचिन्तारहितत्वमिति श्रीमद्रामानुजः, व्यवहारे मायाराहित्यमिति श्रीमच्छ्रीधरः, व्यवहारे निष्कपटतेति श्रीमद्बलदेवः, कामक्रोधलोभादिमलनिवृत्तिरिति श्रीमन्मधुसूदनः, इत्येतत् एवम्प्रकारं मानसं तप उच्यते । १६ ।

पूर्व्वोक्तं त्रिविधं तपः सात्त्विकादिभेदात् त्रैविध्येन भिद्यते । तत्र

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥१८॥
मूढग्राहेणात्मनो यत् पीड़या क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥१९॥

प्रथमं सात्त्विकमाह श्रद्धयेति । तत् त्रिविधं तपः अफलाकाङ्क्षिभिः फलाभिलाषशून्यैः युक्तैः समाहितैर्नरैः परया प्रकृष्टया श्रद्धया तप्तमनुष्ठितं सात्त्विकं परिचक्षते कथयन्ति शिष्टाः । १७ ।

राजसं तप आह सत्कारेति । सत्कारः साधुवादः साधुरयं तापस इति प्रशंसावादः, मानः सम्भ्रमः प्रत्युत्थानाभिवादनादिः, पूजा पादप्रक्षालनार्थदानाद्या, एतदर्थं दम्भेन धार्म्मिकत्वख्यापनेन च यत् तप इह क्रियतेऽनुष्ठीयते तत् चलमचिरस्थायि अध्रुवमनिश्चितं तपः राजसमुच्यते । न हि सत्कारादिप्राप्त्यभिलाषिणानुष्ठितं तपः चिरस्थायि भवितुमर्हति, पृथग्जनादिनमाधुवादादीनां चलत्वात्, विज्ञजनैरस्य हेयत्वात्, नवनवपरिवर्त्तनेनास्य जनहृदयाकर्षणे प्रयासवत्त्वात् तपसश्चलत्वमध्रुवत्वमवश्यम्भावि । १८ ।

तामसं तप आह मूढेति । मूढग्राहेणाविवेककृतानिश्चयदुराग्रहेणात्मनः पीड़या अतिमात्रशरीरकर्शनादिना यत् तपः क्रियते, परस्य उत्सादनार्थमनिष्टसाधनार्थं वा यत् तपोऽभिचाररूपं क्रियते तत्तपस्तामसमनुदाहृतं कथितम् । अथर्व्वणि शत्रूत्सादनाभिप्रायका बहवोऽभिचारमन्त्रा विद्यन्ते तन्निदर्शनरूपोऽयमुद्ध्रियते ऋक्संहितोक्तोऽभिचारमन्त्रः—"ऋषभं मा समानानां सपत्नानां विषासहिम् । हन्तारं शत्रूणां कृधि विराजं गोपतिम् गवाम् ॥ अहमस्मि सपत्नहेन्द्र इवारिष्टो अक्षतः । अधः सपत्ना मे पदोरिमे सर्व्वे अभिष्ठिताः ॥ अत्रैव वोऽपि नह्याम्युभे आर्त्नी इव ज्यया । वाचस्पते निषेधेमान्यथा मदधरं वदान् ॥ अभिभूरहमागमं विश्वकर्म्मेण धाम्ना । आ वश्चित्तमा वो व्रतमा वोऽहं समितिं ददे ॥ योगक्षेमं व आदायाहं भूयासमुत्तम

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥२०॥
यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥२१॥
अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

आ वो मूर्द्धानमक्रमीम् । अधस्पदान्म उद्वदत मण्डूका इवोदकान्मण्डूका उदकादिव ॥" (१०म, १६६सू, १—५ऋक्) इति । १९ ।

इदानीं दानभेदं वक्तुं प्रथमन्तावत् सात्त्विकं दानमाह । दातव्यमिति दानं कर्त्तव्यमिति बुद्ध्या अनुपकारिणे प्रत्युपकारं कर्त्तुमसमर्थाय, समर्थाय तु तन्निरपेक्षत्वेन, अनुपकारकर्त्रे च—तथाहि महाभारते "अक्रोधेन जयेत् क्रोधमसाधुं साधुना जयेत् । जयेत् कदर्य्यं दानेन जयेत् सत्येन चानृतम् ॥" (उ, प, ३८अ, ३४श्लो), कदर्य्यमर्य्यादिलोभवशात् परोपकारविमुखम् ; "शत्रुं मित्रञ्च ये नित्यं तुल्येन मनसा गिरा । भजन्ति मैत्र्या सङ्गम्य ते नराः स्वर्गगामिणः ॥" (अनु, प, १४४अ, ३४श्लो) इति शत्रोरपि दानादिना सेवनं कर्त्तव्यमित्यनुशास्ति ; देशे धर्म्मक्षेत्रे, काले दुर्भिक्षादौ, पात्रे "दरिद्रं भर कौन्तेय" इति न्यायात् दरिद्रायातुराय, तज्जन्ते रक्षकाय विद्यातपोभिरात्मनः परेषां दातुश्च पालनक्षमाय यद्दानं दीयते तद्दानं सात्त्विकं स्मृतं ज्ञेयम् । २० ।

राजसं दानमाह यत्त्विति । प्रत्युपकारलाभार्थं कालेऽस्मादुपकारो भविष्यतीत्यभिसन्धाय फलं स्वर्गादिकमुद्दिश्य वा पुनः परिक्लिष्टं क्लेशसंयुक्तं यथा स्यात्तथा क्लिष्टचित्तेनेति यावत् यद्दानं दीयते तद्दानं राजसं स्मृतं ज्ञेयम् । २१ ।

तामसं दानमाह अदेशेति । अदेशे अधर्म्मक्षेत्रे अकालेऽनुपयुक्त-

ॐ तत् सदिति निर्द्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥२३॥

काले, अपात्रेभ्यः—'मा प्रयच्छेश्वरे धनम्' इति न्यायाद्धनवदादिभ्यः, असत्कृतं सत्कारशून्यम् अवज्ञातं तिरस्कृतं यथा स्यात्तथा यद्दानं दीयते तत् तामसमुदाहृतं कथितम् । २२ ।

न खलु भगवद्भाववर्ज्जितं यज्ञतपोदानादिकं मोक्षाय भवति । कथं वा भगवद्भावयुक्तत्वेन तानि निर्वर्त्यानि तदाह ओमिति । ओं तत् सदिति त्रिविधः सर्व्वगतं सर्व्वातीतं सर्व्वान्तर्भावकमिति त्रिप्रकारो ब्रह्मणो निर्द्देशो नामधेयं स्मृतः । तत्र ओम् सर्व्वगतं ब्रह्म यथा—"ओमिति ब्रह्म । ओमितीदᳫ सर्व्वम् । ओमित्येतदनुकृतिर्ह स्म वा अप्यो श्रावयेत्याश्रावयन्ति । ओमिति सामानि गायन्ति । ओᳫ शोमिति शस्त्राणि शᳫसन्ति ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति । ओमिति ब्रह्मा प्रसौति । ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति । ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह ;—ब्रह्मोपाप्नवानीति; ब्रह्मैवोपाप्नोति ।" (तै, उ, १।८) ; "ओमित्येतदक्षरमिदं सर्व्वम्" (मा, उ, १) ; "एतद्वै सत्यकाम परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कारः" (प्र, उ, ५।२) इत्याद्याः । तत् सर्व्वातीतं ब्रह्म यथा—"तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्द्देश्यं परमं सुखम् । कथं नु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा ॥" (कठ, ५।१४) ; "तत्त्वमसि" (छा, उ, ६।७।८) ; "तदिति वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवति" (ऐ, उ, भी, क, ५) इत्याद्याः । सत् सर्व्वान्तर्भावकं ब्रह्म यथा—"सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" (छा, उ, ६।२।१) इति । पुरा तेन ब्रह्मनिर्द्देशेन ब्रह्माभिधानैकत्वेन ब्राह्मणा विहिताः, तद्यथा—"तस्मादेवंवित् शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति, सर्व्वमात्मानं पश्यति, नैनं पाप्मा तरति, सर्व्वं पाप्मानं तरति, नैनं पाप्मा तपति, सर्व्वं पाप्मानं तपति, विपापो विरजो विचिकित्सो ब्राह्मणो भवति" (बृ,आ, उ, ४।४।२३) इति ; तेन

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥२४
तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥२५॥

वेदा विहिताः, यथा "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद् यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्व्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्व्वाणि निश्व-सितानि" (वृ, आ, उ, ४।४।१०); "अग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्व्वेद आदित्यात् सामवेदः" इति श्रुत्यनुसारतो मनुः "अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् । दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुःसामलक्षणम् ॥" (मनु १अ, २३श्लो) ; "तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये" (भा, १स्क, १अ, १श्लो) इत्यादि ; तेन यज्ञाश्च विहिताः यथा, "कर्म्मात्मनाञ्च देवानां सोऽसृ-जत् प्राणिनां प्रभुः । साध्यानाञ्च गणं सूक्ष्मं यज्ञञ्चैव सनातनम् ॥" (मनु १अ, २२श्लो) इति । कर्म्मणां प्रमादप्रयुक्तस्य वैगुण्यस्य परिहा-राय साद्गुण्यविधानाय च यथोक्तनाम्नामन्यतमोच्चारणमिति व्याख्या-तारः । भगवद्भाववर्ज्जितत्वमेव वैगुण्यं तद्भावसम्पन्नत्वमेव साद्गुण्यमिति न कश्चिद्विरोधः । २३ ।

तन्त्रयाणां प्रयोगं वक्तुं प्रथमन्तावदोङ्कारस्य नियोगमाह तस्मा-दिति । तस्मात् ओमिति उदाहृत्य उच्चार्य्य विधानोक्ताः शास्त्रोक्ताः यज्ञदानतपःक्रियाः ब्रह्मवादिनां ब्रह्मज्ञानां न त्वपरेषां सततं प्रव-र्त्तन्ते । "परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कारः" इति सर्व्वगतं ब्रह्मैवोङ्कारप्रति-पाद्यम् । यज्ञीयोपकरणेषु दानसामग्रीषु तपःक्रियासु च ब्रह्मानुभूय यज्ञाद्यनुष्ठानमोमुच्चारणे हेतुः । अतएवाहाचार्य्यो 'ब्रह्मवादिना'मिति, उपनिषत्सु सर्व्वगतत्वस्य प्राधान्यात् । २४ ।

ब्रह्मवाचकस्य तच्छब्दस्य नियोगमाह तदिति । तदिति ब्रह्माभि-धानमुदाहृत्य उच्चार्य्य विविधाः यज्ञतपःक्रियाः दानक्रियाश्च फलमनभि-

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते ।
प्रशस्ते कर्म्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥२६॥
यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।
कर्म्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥२७॥
अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेत्य नो इह ॥२८॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

सन्धाय मोक्षकाङ्क्षिभिः क्रियन्ते निर्वर्त्त्यन्ते । तदिति सर्व्वातीतं ब्रह्म, तद्भावापन्नो हि फलाकाङ्क्षातीतो भवति, अतएवाह्नाचार्य्यः 'फलमनभिसन्धाय' इति । २५ ।

सर्व्वगतं सर्व्वातीतं सर्व्वात्मभावको ऽस्मभावयितुं सच्छब्दस्य विस्तृतनियोगमाह द्वाभ्यां सद्भाव इति, यज्ञ इति । सद्भावे अस्तित्वे—अस्तित्वमात्रग्रहणात् निखिलजगज्जीवात्मभावनं सिध्यति, साधुभावे सद्वृत्ततायां—साधुभावेनाविर्भूतस्वरूपात्मभावनं सिध्यति, तथा प्रशस्ते माङ्गलिके कर्म्मणि—एतेन संसृतौ भगवल्लीलात्मभावनं सिध्यति, सच्छब्दः प्रयुज्यते सङ्गच्छते । यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः तत्परतयावस्थानं निष्ठा सदिति च उच्यते । तदर्थीयं तस्मैवार्थस्तदर्थः तदर्थसम्पर्कीयम् ईश्वरप्रयोजनं कर्म्म च एव सत् इत्येव अभिधीयते कथ्यते । यज्ञोपकरणादिषु तद्गतत्वेन, तेषु च फलाकाङ्क्षावर्ज्जनेन तदतीतत्वेन पृथक्साधनं समाप्य एकस्मिन्नस्तित्वे तद्द्वयं सर्व्वैरात्मभावकत्वेनात्मभावयन् कृतार्थतामेति साधक इति साधनपरम्परा श्लोकैरेतैः प्रदर्श्यते । सर्व्वेष्वनुष्ठानेषु ओं तत् सदित्येवंरूपेण समुदायावयवेन गृह्यते, तदुक्तैव श्रीमन्मधुसूदन आह—"यस्यैकैकोऽवयव एतादृशः, किं वक्तव्यं तत्समुदायस्य तु ओं तत् सदिति निर्देशस्य माहात्म्यम्" इति । २६।२७ ।

"ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः" इति प्रश्नस्यापिमांश

सर्वार्थस्योपसंहरति अश्रद्धयेति । अश्रद्धया हुतं हवनं कृतं, दानं दत्तं, तपः तप्तम्, यच्च कृतमन्यत्, तत्सर्वमसत् इति उच्यते सद्भिः, हे पार्थ, न च तत् प्रेत्य नो इह युज्यते । अत्र “यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामचारतः” (१६।२३), “ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः” इत्यनयोर्भेदो बोध्यः । शास्त्रविधिमुपेक्ष्य यः स्वेच्छाचारेण वर्त्तते स ‘न सिद्धिं न सुखं न परां गतिं प्राप्नोति’। ये तु आलस्यादिवशात् शास्त्रचर्चामकृत्वा केवलं वृद्धपरम्परागतं व्यवहारजातम्, शिष्टेभ्यः श्रुतं पश्यन्तं वावलम्ब्य यज्ञतपोदानादिषु प्रवर्त्तन्ते, ते तत् सदित्युच्चारणेन रजस्तमसाभिभूय श्रद्धानुसन्धानं तैरनुवर्त्तन्ते, “अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते” इति न्यायात् ते मोक्षाय योग्या भवन्ति । आह च श्रीमद्गिरिः—“अनेन शास्त्राभिज्ञानामपि श्रद्धावतां श्रद्धया सात्त्विकादिवैविध्यभाजां राजसतामसाहारादित्यागेन सात्त्विकाहारादिसेवया सत्त्वैकशरणानां प्राप्तमपि यज्ञादिवैगुण्यं ब्रह्मनामनिर्देशेन परिहरतां परिशुद्धबुद्धीनां श्रवणादिसामग्रीसञ्जाततत्त्वसाक्षात्कारवतां मोक्षोपपत्तिः” इति । अध्यायार्थसंग्रहः श्रीमच्छ्रीधरेण —“रजस्तमोमयीं त्यक्त्वा श्रद्धां सत्त्वमयीं श्रितः । तत्त्वज्ञानेऽधिकारी स्यादिति सप्तदशे स्थितम् ॥” इति ; श्रीमद्बलदेवेन—“शुद्धां स्वभावजां हित्वा शास्त्रजां तां समाश्रितः । निःश्रेयसाधिकारी स्यादिति सप्तदशी स्थितिः ॥” इति ; श्रीमन्मधुसूदनेन—“तदेवमस्मिन्नध्याये आलस्यादिनानादृतशास्त्राणां श्रद्धापूर्व्वकं वृद्धव्यवहारमात्रेण प्रवर्त्तमानानां शास्त्राणामनादरेणासुरसाधर्म्येण किमसुरा अमी देवा वेत्यर्जुनसंशयविषयाणां राजसतामसश्रद्धापूर्व्वकं राजसतामसयज्ञादिकारिणोऽसुराः शास्त्रीयज्ञानसाधनानधिकारिणः सात्त्विकश्रद्धापूर्व्वकं सात्त्विकयज्ञादिकारिणस्तु देवाः शास्त्रीयज्ञानसाधनाधिकारिण इति श्रद्धात्रैविध्यप्रदर्शनेन भगवता निर्णयः कृतः” इति । २८ ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतासमन्वयभाष्ये सप्तदशोऽध्यायः ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

अर्ज्जुन उवाच—

सन्न्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक् केशिनिसूदन ॥१॥

अतीतेष्वध्यायेषूक्तानर्थानस्मिन्नध्याये सङ्क्षेपेणाकलय्योपसंहारं विदधात्याचार्य्यः। अत्र श्रीमच्छङ्करः—"सर्व्वस्यैव गीताशास्त्रस्यार्थोऽस्मिन्नध्याये उपसंहृत्य सर्व्वश्च वेदार्थो वक्तव्य इत्येवमर्थोऽयमध्याय आरभ्यते। सर्व्वेषु ह्यतीतेष्वध्यायेषूक्तोऽर्थोऽस्मिन्नध्यायेऽवगम्यते" इति। श्रीमच्छ्रीधरः:—"पूर्व्वैरध्यायैर्विस्तरेण यतस्ततो विक्षिप्ततयोक्तमर्थं सुखप्रतिपत्त्यर्थं सङ्क्षेपेणोपसंहृत्याभिधातुमध्यायान्तरमवतारयति" इति। श्रीमद्रामानुजः—"अतीतेनाध्यायद्वयेनाभ्युदयश्रेयःसाधनभूतं वैदिकमेव यज्ञतपोदानादिकं कर्म्म नान्यत्, वैदिकस्य कर्म्मणः सामान्यलक्षणं प्रणवान्वयः। तत्र मोक्षाभ्युदयसाधनयोर्भेदस्तत्सच्छब्दनिर्द्देश्यानिर्द्देश्यत्वेन मोक्षसाधनञ्च कर्म्मफलाभिसन्धिरहितं यज्ञादिकं तदारम्भश्च सत्त्वोद्रेकाद्भवति सत्त्ववृद्धिश्च सात्त्विकाहारसेवयेत्युक्तम्। अनन्तरं मोक्षसाधनतया निर्द्दिष्टयोस्त्यागसन्न्यासयोरैक्यं, त्यागस्य च स्वरूपं भगवति सर्व्वेश्वरे च सर्व्वकर्म्मणः कर्त्तृत्वानुसन्धानं सत्त्वरजस्तमसां कार्य्यवर्णनेन सत्त्वगुणावश्योपादेयत्वं स्ववर्णोचितानां कर्म्मणां परमपुरुषाराधनभूतानां परमपुरुषप्राप्तिनिर्व्वर्त्तनप्रकारः कृत्स्नस्य गीताशास्त्रस्य सारार्थो भक्तियोग इत्येते प्रतिपाद्यन्ते" इति। श्रीमन्माध्वः—"पूर्व्वोक्तं साधनं सर्व्वं सङ्क्षिप्योपसंहरत्यनेनाध्यायेन" इति; श्रीमच्छ्रीधरः—"न्यासत्यागविभागेन सर्व्वगीतार्थसंग्रहम्। स्पष्टमष्टादशे प्राह परमार्थविनिर्णये॥" इति; श्रीमद्बलदेव आह—"गीतार्थानिह संगृह्णन् हरिरष्टादशेऽखिलान्। भक्तिस्तत्र प्रपत्तेश्च सोऽब्रवीदतिगोप्यताम्॥" इति;

श्रीमन्नीलकण्ठः—"अस्यामष्टादशाध्याय्यां प्रथमे उपोद्घातितानां द्वितीये सूचितानां शेषैर्व्युत्पादितानामर्थानां कार्त्स्न्येनोपसंहारार्थोऽयमन्तिमोऽध्याय आरभ्यते" इति ; श्रीमद्विश्वनाथः—"सन्न्यासज्ञानकर्मादेस्त्रैविध्यं मुक्तिनिर्णयः। गुह्यसारतमा भक्तिरित्यष्टादश उच्यते॥" इति।

'तदित्यनभिसन्धाय फलम्' इत्यनेन फलत्यागः "कर्म चैव तदर्थीयम्" इत्यनेन कर्मसन्न्यास उक्त आचार्य्येण, अतस्तदुभयोस्तत्त्वं बुभुत्सुरर्ज्जुनस्तं पृष्टवान् सन्न्यासस्येति। हे महाबाहो, सन्न्यासस्य तत्त्वं वेदितुं ज्ञातुमिच्छामि, हे हृषीकेश, हे केशिनिसूदन, त्यागस्य च तत्त्वं पृथक् स्वातन्त्र्येण ज्ञातुमिच्छामि। दृश्यते हि तृतीयाध्याये—"न कर्मणामनारम्भात् नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते। न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति॥ न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्। कार्य्यते ह्यवशः कर्म सर्व्वः प्रकृतिजैर्गुणैः॥ कर्म्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन्। इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते॥ यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्ज्जुन। कर्म्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते॥ नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः। शरीरयात्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः॥" (३।४—८) इत्येतैः ; षष्ठे च "अनाश्रितः कर्मफलं कार्य्यं कर्म करोति यः। स सन्न्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः॥ यं सन्न्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव। न ह्यसन्न्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन॥" (६।१।२) इत्येताभ्यां ; द्वादशे पुनः—"ये तु सर्व्वाणि कर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्पराः। अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते॥ तेषामहं समुद्धर्त्ता मृत्युसंसारसागरात्॥" (१२।६।७) इत्यनेन च, सर्व्वान्तर्यामिणि सन्न्यस्य कर्मानुष्ठानमेव सन्न्यासो न तु सर्व्वथा कर्मत्यागरूपः स आचार्य्यस्याभिमतः सर्व्वथा कर्मपरिहारस्यासम्भवात्। यद्येवं कथं सन्न्यासस्य त्यागस्य च विशेषज्ञानलाभाय प्रश्नोऽर्ज्जुनस्य 'अनभिसन्धाय फलं', 'कर्म चैव तदर्थीयम्' इत्येताभ्यामाचार्य्याभिप्रेते सन्न्यासे त्यागे चोच्यमानेऽपि। उच्यते "सर्व्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्यास्ते सुखं वशी।

श्रीभगवानुवाच—

काम्यानां कर्म्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः ।
सर्व्वकर्म्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥२॥

नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्व्वन्न कारयन् ॥" (५।१३) इत्युक्तेः सर्व्वविध-कर्म्मत्यागो हि सन्न्यास इति प्रभुभी रभसात् सिद्धान्तितम् । अविच्छ-त्रसम्भावनावारणायान्तःसाक्षिप्रेरणासम्भूतः प्रश्नोऽयमर्ज्जुनस्येति तत्त्वम् । "न 'सर्व्वकर्म्माणि मनसा सन्न्यस्य,' 'नैव कुर्व्वन्न कारयन्नास्ते' इत्यस्य पक्षस्यापवादः केनचिद्दर्शयितुं शक्यः" इत्युक्तिन्तु "मनसा विवेकबुद्ध्या कर्म्मादावकर्म्मसन्दर्शनेन सन्त्यज्य" इत्युक्त्या स्वयं खण्डयित्वा तथा भाषणं न रुचिरम् । अतएव चिन्त्यं यदुक्तं श्रीमन्मधुसूदनेनात्र— "पूर्व्वाध्याये श्रद्धात्रैविध्येनाहारयज्ञतपोदानत्रैविध्येन च कर्म्मणां त्रैवि-ध्यमुक्तम्, सात्त्विकानामादानाय राजसतामसानाञ्च हानाय । इदा-नीन्तु सन्न्यासत्रैविध्यकथनेन सन्न्यासिनामपि त्रैविध्यं वक्तव्यम् । तत्र तत्त्वबोधानन्तरं यः फलभूतः सर्व्वकर्म्मसन्न्यासः स चतुर्द्दशाध्याये गुणा-तीतत्वेन व्याख्यातत्वान्न सात्त्विकराजसतामसभेदमर्हति । योऽपि तत्त्वबोधात् प्राक् तदर्थं सर्व्वकर्म्मसन्न्यासस्तत्त्वबुभुत्सया वेदान्तवाक्य-विचाराय भवति सोऽपि 'त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्ज्जुन' इत्यादिना निर्गुणत्वेन व्याख्यातः । यस्त्वनुत्पन्नतत्त्वबुभुत्सानाञ्च कर्म्म-सन्न्यासः 'स सन्न्यासी च योगी च' इत्यादिना गौणो व्याख्यातः" इति । १ ।

अतोत्तरमाहाचार्य्यः काम्यानामिति । काम्यानां पुत्रादिकामना-प्रयुक्तानां कर्म्मणां न्यासं परित्यागं कवयः पण्डिताः सन्न्यासं विदुः । न हि सन्न्यासिनोऽन्यकामिनो भवितुमर्हन्ति, तथा सति तेषां संसारि-त्वमेव न तु सन्न्यासः । भगवति सन्न्यस्य यत्कर्म्मानुष्ठानं विधीयते तन्न काम्यं कामनान्तरव्यवहितत्वाभावात् । "यत्करोति यदश्नासि यज्जु-होषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥"

(९।२७) इत्येवं कर्म्मार्पणेन सन्न्यासः सिद्धो भवति, यथोक्तमनन्तरश्लोकार्द्धेन—"शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्म्मबन्धनैः। सन्न्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि॥" (९।२८) इति। विषयज्ञास्तत्त्वविदः सर्व्वकर्म्मफलत्यागं सर्व्वेषां नित्यनैमित्तिककर्म्मणां फलत्यागमेव त्यागमाहुः। यत्तु श्रीमद्रामानुजः—"नित्यानां नैमित्तिकानां काम्यानाञ्च कर्म्मणां फलत्याग एव मोक्षशास्त्रेषु त्यागशब्दार्थः" इत्युक्तवान् तन्न रुचिरं, फलत्यागेन काम्यत्वमेव न तिष्ठति। स पुनराह—"शास्त्रीयत्यागः काम्यकर्म्मस्वरूपविषयः सर्व्वकर्म्मफलविषय इति विवादं प्रदर्श्यैकत्र सन्न्यासशब्दमितरत्र त्यागशब्दं प्रयुक्तवान्। अतस्त्यागसन्न्यासशब्दयोरैकार्थ्यत्वात् पृथक्त्वमिति न ज्ञायते। तथा—'निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम' इति त्यागशब्देनैव निर्णयवचनात्, 'नियतस्य तु सन्न्यासः कर्म्मणो नोपपद्यते। मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः॥ अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्म्मणः फलम्। भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित्॥' इति च परस्परपर्य्यायतादर्शनाच्च तयोरैकत्वं प्रतीयत इति निश्चीयते" इति। यद्यपि पर्य्यायत्वेनैव प्रयोगोऽत्र दृश्यते तथाप्यस्ति कश्चित् विशेष उभयोः। भगवन्तं परोक्षमुद्दिश्य फलचिन्तायां सत्यामपि फलत्यागस्त्यागः; साक्षादन्तर्यामिणि फलचिन्ताराहित्यात् कर्म्मसमर्पणं सन्न्यास इति भेदः। भेदमिमं पश्यन् सन्न्यासस्य त्यागस्य च पृथक् तत्त्वं ज्ञातुमिष्टवानर्ज्जुनः। आचार्य्यस्तु प्रथमं त्यागमन्ते तु—"भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः। ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्॥ सर्व्वकर्म्माण्यपि सदा कुर्व्वाणो मद्व्यपाश्रयः। मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम्॥ चेतसा सर्व्वकर्म्माणि मयि संन्यस्य मत्परः। बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव॥" (१८।५५—५७श्लो) इति सन्न्यासमुक्तवान्। त्यागसन्न्यासयोरेकपर्य्यायत्वं फलाकाङ्क्षारहितत्वात्। कर्म्मसन्न्यासो गौण इत्युक्तिर्न जातु गीतासम्मता; सर्व्वान्तर्यामिणि कर्म्म संन्यस्य तदनुष्ठानस्य विहितत्वात्। २।

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म्म प्राहुर्मनीषिणः।
यज्ञदानतपःकर्म्म न त्याज्यमिति चापरे ॥३॥
निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः सम्प्रकीर्त्तितः ॥४॥

त्यागविषये मतभेदमाह त्याज्यमिति। एके मनीषिणः पण्डिताः दोषवत् रागादिदोषयुक्तं कर्म्म त्याज्यमिति प्राहुः कथयन्ति। अपरे पुनः यज्ञदानतपःकर्म्म न त्याज्यमिति कथयन्ति। अत्र श्रीमन्नीलकण्ठेनोक्तम्—"एके मुख्या मनीषिणो मनोनिग्रहसमर्थाः परमात्मनि उत्पन्नविविदिषाणां पुरुषाणां दोषवत् रागादयो यथा त्याज्यास्तद्वत् कर्म्म त्याज्यमिति प्राहुः, अपरे तु विविदिषार्थिना यज्ञादिकं न त्याज्यमिति वा प्राहुः" इति। स्वमतप्रख्यापने 'एतान्यपि तु कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च। कर्त्तव्यानि' इत्युक्तत्वान्न कर्म्मत्यागो विहितः। "यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः। आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्य्यं न विद्यते॥" (३।१७) इत्यत्र यत्कर्म्मानपेक्षित्वमुक्तं तद्वैदिकानुष्ठानमुद्दिश्य, अन्यथा "नियतस्य तु सन्न्यासः कर्म्मणो नोपपद्यते। मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः॥" (१८।७) इति नोच्येताचार्य्येण। ३।

अथ स्वमतं वक्तुमाह निश्चयमिति। हे भरतसत्तम, तत्र त्यागे मे निश्चयं मतं शृणु। हे पुरुषव्याघ्र, त्यागो हि फलत्यागः, आसक्तित्यागः, कर्त्तृत्वत्याग इति त्रिविधः सङ्कीर्त्तितः पूर्व्वमेवोक्तः। एवं हि व्याख्यातं श्रीमद्रामानुजेन—"त्यागः क्रियमाणेषु कर्म्मस्वेव वैदिकेषु फलविषयतया कर्त्तृत्वविषयतया ममताविषयतया पूर्व्वमेव मया त्रिविधः सम्प्रकीर्त्तितः, 'मयि सर्व्वाणि कर्म्माणि' इति कर्म्मजन्यं स्वर्गादिकं फलं मम न स्यादिति फलत्यागः फलविषयस्त्यागः, मदीयफलसाधनतया मदीयमिदं कर्म्मेति कर्म्मणि ममतायाः परित्यागः ममताविषयस्त्यागः, सर्व्वेश्वरे कर्त्तृत्वानुसन्धानेनात्मनः कर्त्तृताया-

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥५॥
एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्त्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥६॥

स्त्यागः कर्त्तृत्वविषयस्त्यागः" इति । अन्ये व्याख्यातारः सन्न्यासीन तामसादिभेदेन त्रिविधः इत्युक्तवन्तः । ४ ।

स्वमतं विवृणोति द्वाभ्यां यज्ञेति । यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं, तत्कार्यमेव कर्त्तव्यमेव । कथम् ? यज्ञो दानं तपश्च एव मनीषिणां मननशीलानां विवेकिनां पावनानि पापमलहरणानि । मनीषिणामिति विशेषणेन यज्ञादिकं विवेकबुद्ध्यनुसरणेन कृतं चित्तनैर्मल्याय भवति, नान्यथेति गम्यते । "ओं तत् सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः" (१७।२३) इत्यादिना यज्ञदानतपःक्रियासु ब्रह्मानुसन्धानं विहितं, तेन च विमोक्षः । विवेकबुद्धिं विना न जातु तत् सम्भवति । ५ ।

यज्ञादौ कर्त्तृत्वाभिनिवेशजनितासक्तित्यागः फलत्यागश्चोच्यते कर्त्तृत्वत्यागस्तु स्पष्टं पश्चाद्वक्ष्यते एतानीति । एतानि यज्ञप्रभृतीनि कर्माणि सङ्गं कर्त्तृत्वाभिनिवेशजनितामासक्तिं —कर्मणि ममतामिति श्रीमद्रामानुजः, अहमेतेषां कर्त्ता मयावश्यमेतानि कर्त्तव्यानीत्यभिमानमिति श्रीमन्नीलकण्ठः,—फलानि च त्यक्त्वा कर्त्तव्यानि कार्याणि, हे पार्थ, इति मे निश्चितमुत्तमं मतम् । अत्र श्रीमच्छङ्करः—"'निश्चयं शृणु मे तत्र' इति प्रतिज्ञाय पावनत्वञ्च सहेतुकमुक्त्वा एतान्यपि कर्माणि कर्त्तव्यानीत्येतत् 'निश्चितं मतमुत्तमम्' इति प्रतिज्ञातार्थोपसंहार एव, नापूर्वार्थं वचनमेतान्यपीति प्रकृतसन्निकृष्टार्थतोपपत्तेः, ससङ्गस्य फलार्थिनो बन्धहेतून्येतान्यपि कर्माणि मुमुक्षोः कर्त्तव्यानीति अपिशब्दस्यार्थः, न त्वन्यानि कर्माण्यपेक्ष्यैतान्यपीत्युच्यन्ते । अन्ये वर्णयन्ति नित्यानां कर्मणां फलाभावात् सङ्गं त्यक्त्वा फलानि चेति नोपपद्यते ।

एतान्यपीति यानि काम्यानि कर्म्माणि नित्येभ्योऽन्यानि इमानि चापि कर्त्तव्यानि किमुत यज्ञदानतपांसि नित्यानीति, तद्वत्, नित्यानामपि कर्म्मणां फलवत्त्वस्योपपादितत्वात् 'यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि' इत्यादिवचनेन । नित्यान्यपि कर्म्माणि बन्धहेतुत्वाशङ्कया जिहासोर्मुमुक्षोः कुतः काम्येषु प्रसङ्गः 'दूरेण ह्यवरं कर्म्म' इति च निन्दितत्वात् 'यज्ञार्थात् कर्म्मणोऽन्यत्र' इति च काम्यकर्म्मणां बन्धहेतुत्वस्य निश्चितत्वात्, 'त्रैगुण्यविषया वेदाः', 'त्रैविद्या मां सोमपाः…क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति' इति च दूरव्यवहितत्वाच्च न काम्येष्वेतान्यपीति व्यपदेशः" इति । श्रीमन्नीलकण्ठ आह—फलानि च त्यक्त्वा, चकाराद्देषामकरणे मम प्रत्यवायो भविष्यतीत्येतमप्यभिसन्धिं त्यक्त्वा ब्रह्मनिष्ठेनैवासङ्गस्वभावेन पुरुषेण कर्त्तव्यानीति एवम्प्रकारं मे मम मतमुत्तमं पूर्व्वमतादुत्कृष्टं, तत्र हि कर्त्तृत्वाभिमानरूपेण सङ्गेन प्रत्यवायोत्पादभयाच्च कर्म्मानुष्ठानं विहितम्, अत्र तु तदभावादसङ्गत्वाद्यंशेन कर्म्मणां त्यागः स्वरूपेणात्याग इति भेदः" इति ।

अत्रेदं विवेच्यम् —"यज्ञार्थात् कर्म्मणोऽन्यत्र (३।९)" इति च काम्यकर्म्मणां बन्धहेतुत्वस्य निश्चितत्वात् यज्ञार्थादित्यत्र यज्ञः परमेश्वराराधनार्थक एव । भवतु तत्तथैव । अनन्तरमेव "सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा" (३।१०) इत्यादिभिः वैदिकयज्ञा अवश्यकर्त्तव्यत्वेनोपदिष्टाः, फलञ्च "यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्व्वकिल्बिषैः" (३।१३) इति पापापगमजनितचित्तनैर्म्मल्यम् । "यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्" (३।१७) इत्यनेन वैदिककर्म्मानपेक्षितत्वमुक्त्वा तदनन्तरमेव 'कृतेन न अर्थः, अकृतेन न अर्थः' इति युक्तिमवलम्ब्य "तस्मादसक्तः सततं कार्य्यं कर्म्म समाचर" (३।१९) इति वैदिककर्म्मानुष्ठानमात्मज्ञानामपि विहितम् । सतीत्थं यज्ञः परमेश्वराराधनार्थक इति सिद्धान्तस्य हानिः । न खलु तत्तद्वैदिकयज्ञेषु देवतान्तरमाराध्यते, किन्तर्हि ब्रह्मैव । अतएवाह चतुर्थे "ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः" (४।२४) इत्यादि, अयमेव गीतोक्तो ब्रह्मयज्ञः । (१) देवयज्ञः, (२) ब्रह्मयज्ञः, (३) संयमयज्ञः, (४) इन्द्रिययज्ञः, (५)

नियतस्य तु सन्न्यासः कर्म्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः ॥७॥

आत्मसंयमयज्ञः, (६) द्रव्ययज्ञः, (७) तपोयज्ञः, (८) योगयज्ञः, (९) स्वाध्याययज्ञः, (१०) ज्ञानयज्ञः, (११) प्राणायामयज्ञः, (१२) आहारसंयमयज्ञः, इत्येतेषु द्वादशविधेषु तत्र (४।२५—२९) प्रोक्तेषु यज्ञेषु सर्व्वप्रथमोक्तो दैवयज्ञ इन्द्रादिदेवताराधनपर एव दृश्यते। "योगिनः पर्य्युपासते" (४।२५) इति तत्रोक्तत्वात् योगिनामपीन्द्रादिदेवाराधनपरत्वं स्फुटम् । 'युक्तस्यात्मनि देवता' इति न्यायात् इन्द्रादीनामन्तर्यामी परमात्मैव तेषामाराध्यः, न त्विन्द्रादय इति तत्र द्रष्टव्यम् । यथा जुह्वादिषु ब्रह्मदृष्टिस्तथेन्द्रादिषु तदन्तर्यामिदृष्टिरिति तत्त्वज्ञानां शैली । "श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परन्तप" (४।३३) इति ज्ञानयज्ञस्य प्राधान्येऽपि "अग्निर्वैश्वानरो मध्ये" (अ, गी, २०अ, १९—२१श्लो, ९०पृ,) इत्यादिना नित्यानुष्ठेयोपासनादिषु देहेन्द्रियव्यापारेषु च यज्ञत्वं न तत्र निवर्त्तते। अतएवाहाचार्य्यो ज्ञानयज्ञमधिकृत्यैव—"तस्मादज्ञानसम्भूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः। छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥" (४।४२) इति। अत्राप्युक्तमाचार्य्येण "यज्ञदानतपःकर्म्म न त्याज्यं कार्य्यमेव तत् ।" इति । ६ ।

सत्त्वरजस्तमःकृतत्यागत्रैविध्यं वक्तुमुपक्रम्य तामसं त्यागमाह नियतस्येति । नियतस्य "यतः प्रवृत्तिर्भूतानाम्" इति नियन्त्रा प्रवृत्तस्य तु—नातो व्यभिचारसम्भावना "धर्म्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि" (७।११) इत्यनेन प्रेरणेयं नियन्तुर्न वासनाया इति निर्णयत्वात् । कोऽयं धर्म्मः ? योऽसावनुमन्त्रनुमोदितः—कर्म्मणः सन्न्यासः परित्यागो नोपपद्यते नित्योपासनादीनां ब्रह्मसंस्पर्शादिहेतुत्वात् देहेन्द्रियव्यापाराणाञ्च "न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्म्माण्यशेषतः" इति न्यायादपरिहार्य्यत्वात् । मोहादज्ञानात् तस्य नित्यकर्म्मणः परित्यागो मोहस्य तमोगुणसम्भूतत्वात् तामसः परिकीर्त्तितः । नित्यस्य कर्म्मणोऽत्या-

दुःखमित्येव यत्कर्म्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥८॥

त्यत्वकथनेन काम्यानां कर्म्मणां त्याग उपपद्यत इत्यायाति । देहेन्द्रियव्यापारत्यागासम्भवेऽपि तेषु यज्ञदृष्टित्यागः नित्योपासनादिपरित्यागश्च मोक्षान्धानां सम्भवतः, अतएवाह मोहात्तस्य परित्याग इति । अत्र श्रीमद्रामानुज आह—"त्यागो नोपपद्यते, 'शरीरयात्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्म्मणः' इति शरीरयात्राया एवासिद्धेः । शरीरयात्रा हि यज्ञशिष्टाशनेनिर्वर्त्त्यमाना सम्यक् ज्ञानाय प्रभवति । अन्यथा 'ते त्वघं भुञ्जते पापाः' इत्ययज्ञशिष्टाघरूपाशनाप्यायितमनसो विपरीतज्ञानाय भवन्ति । 'अन्नमयं हि सोम्य मनः' इत्यन्नेन हि मन आप्यायते । 'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः' इत्यादिना ब्रह्मरूपसाक्षात्काररूपज्ञानमाहारशुद्ध्यायत्तमिति श्रूयते । तस्मान्महायज्ञादिनित्यनैमित्तिकं कर्म्म आप्रयाणात् ब्रह्मज्ञानमेवोपादेयमिति तस्य त्यागो नोपपद्यते" इति ; श्रीमद्बलदेव आह—"आत्मोद्देशात् विशीर्णादिवदन्तर्गतज्ञानस्य तस्य मोचकत्वात् देहयात्रासाधकत्वाच्च तत्त्यागो न युक्तः" इति ; श्रीमन्मधुसूदन आह—"काम्यस्य कर्म्मणोऽन्तःकरणशुद्धिहेतुत्वाभावेन बन्धहेतुत्वेन च दोषवत्त्वात् बन्धनिवृत्तिहेतुबोधार्थिना क्रियमाणस्त्याग उपपद्यत एव, नियतस्य तु नित्यस्य कर्म्मणः शुद्धिहेतुत्वेनादोषस्य संन्यासस्त्यागो मुमुक्षुणाऽन्तःकरणशुद्ध्यर्थिना नोपपद्यते, शास्त्रयुक्तिभ्यां तस्यान्तःकरणशुद्ध्यर्थमवश्यानुष्ठेयत्वात्, तथाचोक्तम्—'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म्मकारणमुच्यते' इति" इति । ७ ।

राजसं त्यागमाह दुःखमिति । दुःखस्य राजसत्वात् तत्कर्म्मत्यागो राजसः, दुःखमित्येव बुद्ध्या कायक्लेशभयात् शारीरदुःखाशङ्कावशात् यत् कर्म्म त्यजेत् । स शारीरक्लेशशङ्कया कर्म्मत्यागी पुरुषः राजसत्यागं कृत्वा त्यागफलं न लभेत् न लभेत न प्राप्नुयात् । भगवदाज्ञाविरोधिकर्म्मणां परित्याग एव त्यागफलाय भवति, न तु कायक्लेशपरिहारी-

कार्य्यमित्येव यत्कर्म्म नियतं क्रियतेऽर्ज्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥९॥

हे शतः । अत्र श्रीमद्रामानुजः—"यद्यपि परम्परया मोक्षसाधनभूतं कर्म्म तथापि दुःखात्मकद्रव्योपार्ज्जनसाध्यत्वात् बह्वायासरूपतया कायक्लेशकरत्वाच्च मनसोऽवसादकरमिति तद्भीतः योगनिष्पत्तये ज्ञानाभ्यास एव यतनीय इति यो महायज्ञाद्याश्रमकर्म्म परित्यजेत्, स राजसं रजोमूलं त्यागं कृत्वा तदयथावस्थितशास्त्रार्थरूपमिति ज्ञानोत्पत्तिरूपं त्यागफलं न लभेत । 'अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी' इति वक्ष्यते । न हि कर्म्मादृष्टद्वारेण मनःप्रसादहेतुः अपि तु भगवत्प्रसादद्वारेण" इति । ८ ।

सात्त्विकं त्यागमाह कार्य्यमिति । हे अर्ज्जुन, कार्य्यं भगवदाज्ञापालनरूपत्वात् कर्त्तव्यमिति बुद्ध्या यत् नियतं नित्यं कर्म्म सङ्गं कर्त्तृत्वाभिनिवेशजनितासक्तिमवश्यम्भाविभगवद्दर्शनादेरन्यत् आनुषङ्गिकं फलञ्च त्यक्त्वा क्रियते, स त्यागः सात्त्विको मतो ज्ञेयः । अत्र श्रीमन्नीलकण्ठ आह—"एवं द्वाभ्यां तामसराजसौ मुख्यावेव त्यागौ उक्तौ, तामसराजसयोरमुख्यत्यागयोरसम्भवस्य भगवतैव—'मोहात्तस्य परित्यागः' इति 'कायक्लेशभयात्त्यजेत्' इति च सूचनात् । न ह्येवं सम्भवति, मूढश्च करोति चेति विप्रतिषेधात्, यदि करोति नैव मूढः, यदि मूढस्तर्हि नैव करोति । एवं यदि कायक्लेशाद्बिभेति नैव करोति, यदि करोति नैव कायक्लेशाद्बिभेति चेति विप्रतिषिद्धम् । अतस्तामसराजसयोरमुख्यत्यागयोरसम्भवात् तौ नैवोक्तौ, सात्त्विकस्त्वमुख्यत्यागः सम्भवति, यथा स्फटिके जपाकुसुमाश्रिते लौहित्यं विवेकिनां प्रतीतित एवास्ति न वस्तुत एव, एवमात्मनि ईश्वराधीने विवेकिनां कर्त्तृत्वं प्रतीतित एवास्ति न वस्तुत इति वक्तुं शक्यम् । एवञ्च कर्त्तृत्वाभिनिवेशशून्यः पुमान् प्रतीतितः करोत्येव न वस्तुत इति सम्भवत्यमुख्योऽपि सात्त्विकस्त्यागः………स एवम्भूतस्त्यागः सात्त्विको मतः

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म्म कुशले नानुसज्जते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥१०॥

वेदे दृष्टः । तथाच श्रुतिः—'ईशा वास्यमिदं सर्व्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥' इति । ईशा ईशेन परमेश्वरेण सर्व्वकार्य्यकरणकर्त्तृत्वप्रवर्त्तकेन इदं जगत् स्थावरजङ्गमं जगत्यां ब्रह्माण्डे स्थितं वास्यमाच्छादितं व्याप्तं ; येन हेतुना सर्व्वं तदधीनम् । तेन कारणेन त्यक्तेन त्यागेन कर्त्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानवर्ज्जनेन भुञ्जीथाः विषयान् भुङ्क्ष्व, मा गृधः गर्द्धं मा कार्षीः, कस्यस्विद्धनम् न कस्यापि तव स्वामित्वमस्तीति वृथैव तव गर्द्ध इत्यर्थः । एवं कर्म्माण्यपि यज्ञादीनि कर्त्तृत्वाभिमानं त्यक्त्वा कुर्व्वतस्तव कर्म्मलोपो न भविष्यति । एतद्व्यतिरेकेण तवोपासनान्तरञ्च नास्तीत्यर्थमनन्तरमन्त्रेण प्रदर्श्यते—'कुर्व्वन्नेवेह कर्म्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म्म लिप्यते नरे ॥' इति । इदमेव मुख्यं स्वमतं भगवता प्रदर्शितम् 'एतान्यपि तु कर्म्माणि' इति श्लोके । ननु नित्यानां फलमेव नास्ति, किं वक्तव्यमिति चेत्, इत एव भगवद्वचनात् तेषामपि फलमस्तीति जानीहि निष्फलस्य वेदेनानुष्ठापनासम्भवात्, तथाचापस्तम्बः—'तद्यथाम्रे फलार्थे निर्म्मिते छाया गन्ध इत्यनूत्पद्येते, एवं धर्म्मं चर्य्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते' इति आनुषङ्गिकं फलं नित्यानां दर्शयति, प्रकरणे प्रत्यवायस्मृत्यापि तेषां प्रत्यवायपरिहारः फलमिति प्रदर्श्यते । 'धर्म्मेण पापमपनुदति' इत्यादिना च नित्येष्वपि कर्म्मसु फलं दृश्यते । तदेव त्यक्तव्यमिति न कोऽपि दोषः" इति । ६ ।

कुशलान्यकुशलानि च कर्म्माणि विद्यन्ते । यदि दुःखभिया परित्यजन्त्यकुशलकर्म्माणि तदा राजसत्यागवशात् न पुनस्ते त्यागिनः ; यदि वा कुशलेषु कर्म्मसु सुखाभिलाषात् प्रवर्त्तन्ते, तदा भगवत्प्रयोजनत्वाभावात् न भवति त्यागित्वम् । भगवद्भावाविष्टचित्तानान्तु तदाज्ञा-

पालनमते नान्यत् किञ्चनास्तीत्याह न द्वेष्टीति। सत्त्वसमाविष्टः सत्त्वेन सत्त्वगुणेन संयुक्तः, अथवा सद्ब्रह्म तस्य भावः सत्त्वं भगवद्भावे समाविष्टः निवद्धचित्तस्त्यागी अकुशलं दुःखकरम्—कर्म्म अशोभनं काम्यं कर्म्मेति श्रीमच्छङ्करः—न द्वेष्टि न प्रतिकूलतया मन्यते, कुशले सुखजनके—नित्य इति श्रीमच्छङ्करः—कर्म्मणि न अनुसज्जते नासक्तो भवति, भगवत्प्रेरणानुसरणेन कुशलमकुशलं वा समभावेन भजतीत्यर्थः। तत्र हेतुः, मेधावी तत्त्वज्ञानसम्पन्नः—आत्मज्ञानलक्षणया प्रज्ञया संयुक्त इति श्रीमच्छङ्करः, यथावस्थिततत्त्वज्ञान इति श्रीमद्रामानुजः, स्थिरबुद्धिरिति श्रीमच्छ्रीधरः, स्थितप्रज्ञ इति श्रीमन्मधुसूदनः, ऊहापोहकुशलतया नित्यानित्यवस्तुविवेकेनासौ प्रज्ञावानिति श्रीमन्नीलकण्ठः ; छिन्नसंशयः एवं मम्यक्तस्या स्याम वेति संशयविरहितः। अत्र श्रीमन्नीलकण्ठः—"छिन्नसंशयः किं कर्म्माण्येव मुक्तिसाधनानि उत सन्न्यास एवेति विचिकित्सारहितः। एवञ्च 'त्यागी'त्यनेन 'यज्ञदानतपःकर्म्म न त्याज्यम्' इत्युक्तादत्यागाद्व्यावृत्तिः 'मेधावी'त्यनेन 'मोहात्तस्य परित्यागः' इत्युक्तात्तामसत्यागाद्व्यावृत्तिः, पूर्व्वार्द्धेन रागद्वेषाभावप्रतिपादनेन 'कायक्लेशभयात्त्यजेत्' इत्युक्ताद्राजसत्यागाद्व्यावृत्तिः, 'छिन्नसंशयः' इत्यनेन 'कार्य्यमित्येव यत्कर्म्म' इत्युक्तादमुख्यसात्त्विकत्यागाद्व्यावृत्तिः। न ह्यसौ कर्म्मणां तुच्छत्वं सन्न्यासस्य महाभाग्यवत्त्वञ्च वेद, वेद चेत् क्षणमपि कर्म्मसु न तिष्ठेत्। न हि दाशोपशमार्थी निकटस्थं जाह्नवीमहाह्रदं जानन् ग्रीष्मोष्णप्रतप्तपाथसि पल्वले क्षणमपि वसेत्। संशयच्छेदेऽपि हेतुः सत्त्वसमाविष्ट इति, यतः सत्त्वेनैव कर्त्ता सम्यगाविष्टोऽयं न तु सत्त्वमाश्रित इति महान् विशेषः। एवञ्च पूर्व्वश्लोकोक्तस्य सात्त्विकत्यागरूपस्य कर्म्मयोगस्य फलभूतोऽयं मुख्यः सन्न्यासो विविदिषूणामनुष्ठेयः—'यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्,' 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ती'ति श्रुतिप्रसिद्धः" इति। अत्र प्रथमन्तावत् "त्यागीत्यनेन 'यज्ञदानतपःकर्म्म न त्याज्यम्' इत्युक्तादत्यागाद्व्यावृत्तिः" इति न सिध्यति, "न हि देहभृता शक्यं

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥११॥

त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः । यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥" इत्युक्तेः । अनेनैव च पद्येन " 'छिन्नसंशयः' इत्यनेन 'कार्य्यमित्येव यत्कर्म्म' इत्युक्तादमुख्यसात्त्विकत्यागादव्यावृत्तिः" इत्यप्यसिद्धम् । भाष्यकृता सर्व्वकर्म्मत्यागसोपानत्वेन व्याख्यातेऽस्मिन् पद्ये स्वरूपतः सर्व्वकर्म्मत्यागरूपस्य सन्न्यासस्याभिनिवेशयत्नोऽस्थान एव श्रीमतो नीलकण्ठस्य । १० ।

"न कर्म्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते । न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्म्मकृत् । कार्य्यते ह्यवशः कर्म्म सर्व्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥" (३।४-५) इति सर्व्वकर्म्मत्यागस्यासम्भावना पूर्व्वमेवोक्ताचार्य्येण । "यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्ज्जुन । कर्म्मेन्द्रियैः कर्म्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ नियतं कुरु कर्म्म त्वं कर्म्म ज्यायो ह्यकर्म्मणः । शरीरयात्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्म्मणः ॥" (३।७-८) इति सङ्गफलयोस्त्यागेन कर्म्मानुष्ठानं गीतोक्तं नैष्कर्म्यम् । सुतरां पूर्व्वोक्तार्थमुपसंहरति न हीति । न हि देहभृता अशेषतः निःशेषेण कर्म्माणि त्यक्तुं शक्यम्, यस्तु पुरुषः कर्म्म कुर्व्वन्नपि कर्म्मफलत्यागी स त्यागीति अभिधीयते निरुच्यते । "परमार्थदर्शित्वेनैव अदेहभृता देहात्मभावरहितेनाशेषकर्म्मसंन्यासः शक्यते कर्त्तुम्" इत्युक्तौ किमस्ति तत्त्वं निगूढं तद्विचार्य्यम् । तत्र देहे सत्यदेहत्वं सम्भवति न वा ? सम्भवति देहात्मभावरहितत्वात् । किमयं देहात्मभावः ? देहे आत्मबुद्धिः । तद्रहितत्वे सिध्यति देहादात्मनः स्वातन्त्र्यं देहानपेक्षित्वञ्च । न सम्भवति, शरीरिणः शरीरेऽवस्थानात्, शारीरसुखदुःखादीनामात्मनि संश्लेषात् । तत्त्वज्ञानाभ्युदये पश्यत्यात्मानं ब्रह्मणि स्थितं न तु देहे, शारीरक्रिया न तु स्वात्मचैतन्यावेशात् किन्त्वन्तर्यामिप्रेरणया, अतः पृथग्जनैर्दृश्यमानोऽप्यात्मा शरी-

अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्म्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित् ॥१२॥

रस्थ इति न शरीरस्थः, क्रियानिरतोऽपि न क्रियानिरत इत्याकारेणैव सर्व्वकर्म्मसंन्यासः सिध्यति । "त्यक्त्वा कर्म्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः । कर्म्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः ॥" (४।२०) इत्यादिभिर्भगवन्तं विना देहाद्याश्रयविरहितो योगी बहिः क्रियानिरतोऽप्यक्रिय इति स्वयमाचार्य्येण सर्व्वत्र वर्णितम् । या च स्वरूपतः सर्व्वकर्म्मत्यागेन जड़वत् स्थितिर्मन्यते कैश्चित् सा न सम्भवति ; सम्भवति सर्व्वथा कर्त्तृत्वाभिमानत्यागेन क्रियमाणेऽपि कर्म्मण्यकर्म्मत्वम् । ११ ।

एवं कर्म्मफलत्यागेन त्यागित्वस्य फलमाह अनिष्टमिति । अनिष्टमनभिलषितं नरकादि, इष्टमभिलषितं स्वर्गादि, मिश्रमिष्टानिष्टशबलं सुखदुःखादि, एवं त्रिविधं कर्म्मणः फलं प्रेत्य शरीरपातादूर्द्ध्वं कर्म्मानुष्ठानसमकालमिति श्रीमद्रामानुजः, अत्यागिनां भवति, न तु सन्न्यासिनां त्यागिनां क्वचिदपि भवति । अनिष्टं पशुत्वम्, इष्टं देवत्वम्, मिश्रं मनुष्यत्वञ्चेति व्याख्यायां देवत्वं न ब्रह्मभावः, किन्तर्हि सत्त्वप्रधानानां दिव्यधामवासिनां भाव एव । तेष्वपि जीवत्वादपूर्णता विद्यते, सुतरां विपरिवर्त्तनाधीनास्ते । ब्रह्मण्यधिवासिनां त्यागिनां पुनर्गुणजन्यविपरिवर्त्तनं न सम्भवति, किन्तर्हि 'सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च' इति न्यायादुत्तरोत्तरवर्द्धमानेन स्वरूपाविर्भावेन नित्यसम्पन्नता तेषाम् । अत्र श्रीमच्छ्रीधर आह—"सन्न्यासिशब्देनात्र फलत्यागसाम्यात् प्रकृताः कर्म्मफलत्यागिनो गृह्यन्ते, 'अनाश्रितः कर्म्मफलं कार्य्यं कर्म्म करोति यः । स सन्न्यासी च योगी च' इत्येवमादौ कर्म्मफलत्यागिषु सन्न्यासिशब्दप्रयोगदर्शनात् । तेषां सात्त्विकानां पापाभावादीश्वरार्पणेन च पुण्यफलस्य त्यक्तत्वात् त्रिविधमपि कर्म्मफलं न भवति ।" इति । एतत् पुनर्न श्रीमच्छङ्कराभिमतम्, सुतरां श्रीमन्मधुसूदनस्तमनुसृत्याह—"ईश्वरार्पणेन त्यक्तकर्म्मफलस्यापि सत्त्वशुद्ध्यर्थं

नित्यानि कर्म्माण्यनतिष्ठतोऽन्तराले मृतस्य प्रागर्ज्जितैः कर्म्मभिस्त्रिविध शरीरग्रहणं केन वार्य्यते, 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वा प्रैति स कृपणः' इति श्रुतेः । अतः सत्त्वशुद्धिफलज्ञानोत्पत्त्यर्थं तदधिकारिशरीरमपि तस्यावश्यकमेव । अतएव विविदिषासन्न्यासिनः श्रवणादिकं कुर्व्वतोऽन्तराले मृतस्य योगभ्रष्टशब्दवाच्यस्य 'शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते' इत्यादिना ज्ञानाधिकारिशरीरप्राप्तिरवश्यम्भावीति निर्णीतं षष्ठे । यत्र सर्व्वकर्म्मत्यागिनोऽप्यवश्यं शरीरग्रहणमावश्यकं, तत्र किं वक्तव्यमन्यस्य कर्म्मिणः" इति । पद्यस्यास्य निष्कर्षस्तेनायं कृतः—"अकर्त्तृभोक्तृपरमानन्दाद्वितीयसत्यस्वप्रकाशब्रह्मात्मसाक्षात्कारेण निर्व्विकल्पेन वेदान्तवाक्यजन्येन विचारनिश्चितप्रामाण्येन सर्व्वप्रकाराप्रामाण्यशङ्काशून्येन ब्रह्मात्मज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्य्यकर्त्तृत्वाद्यभिमानरहितः परमार्थसन्न्यासी सर्व्वकर्म्मोच्छेदात् शुद्धः केवलः स नाविद्याकर्म्मादिनिमित्तं पुनः शरीरग्रहणमनुभवति सर्व्वभ्रमाणां कारणच्छेदेनोच्छेदात् । यस्त्वविद्यावान् कर्त्तृत्वाद्यभिमानी देहभृत् स त्रिविधः रागादिदोषप्राबल्यात् काम्यनिषिद्धादियथेष्टकर्म्मानुष्ठायी मोक्षशास्त्रानधिकार्य्येकः, अपरस्तु यः प्राक्तनसुकृतवशात् किञ्चित्प्रक्षीणरागादिदोषः सर्व्वाणि कर्म्माणि त्यक्तुमशक्नुवन्निषिद्धानि काम्यानि च परित्यज्य नित्यानि नैमित्तिकानि च कर्म्माणि फलाभिसन्धित्यागेन सत्त्वशुद्ध्यर्थमनुतिष्ठन् गौणसन्न्यासी मोक्षशास्त्राधिकारी द्वितीयः सः । ततो नित्यनैमित्तिककर्म्मानुष्ठानेनान्तःकरणशुद्ध्या समुपजातविविदिषः श्रवणादिना वेदनं मोक्षसाधनं सम्पिपादयिषुः सर्व्वाणि कर्म्माणि विधितः परित्यज्य ब्रह्मनिष्ठं गुरुमुपसर्पति विविदिषासन्न्यासिसमाख्यस्तृतीयः । तत्राद्यस्य संसारित्वं सर्व्वप्रसिद्धम्, द्वितीयस्य त्वनिष्टमित्यादिना व्याख्यातम्, तृतीयस्य तु 'अयतिः श्रद्धयोपेतः' इति प्रश्नमुत्थाप्य निर्णीतं षष्ठे अज्ञस्य संसारित्वं ध्रुवं कारणसामग्र्याः सत्त्वात्, तत्तु कस्यचित् ज्ञानानुगुणमिति विशेषः । विज्ञस्य तु संसारकारणाभावात् स्वत एव कैवल्यमिति द्वौ पदार्थौ सूचितावस्मिन् श्लोके" इति । सर्व्व-

पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्व्वकर्म्मणाम् ॥१३॥

कर्म्मत्यागमुद्दिश्य यत्तत्त्वमुक्तं पूर्व्वस्मिन् पद्ये तेनेदं सन्देहं तिरोधत्ते । यदुक्तं श्रीमता मधुसूदनेन, तेषामवश्यानिष्टताप्राप्तिः, आत्मवञ्चना भवति, ये पुनः परमात्मानमविदित्वाप्यात् प्रयस्यन्ति । कर्म्मफलत्यागिनः पुनरत्र शास्त्रे यथा सर्व्वान्तर्यामी कर्म्मफलसम्बन्धशून्यः निरन्तरं कर्म्म करोति अथापि न तस्मिन् लिप्यते (४।१४), तथा साधक्यभावात् प्रवृत्तिविरहेऽपि साक्षात्सम्बन्धेन तत्प्रेरणया प्रवृत्तिमन्तः (१५।१५ ; १८।४६।६१) विवेकवुद्धा तस्मिन्नपरोक्षे कर्म्मणि—निस्पृहत्वात् [illegible] । स यदिच्छति तद्भवतु किं कर्म्मणश्चित्तशुद्धिकरत्वेनेति—संन्यस्य तत्फलं परित्यज्य (३।३०) कर्म्म कुर्व्वन्ति । "प्राणान् वित्तमिमं परं हित्वा मां शरणं याताः" (भा, ८स्क, ४प, ६५श्लो) इति भागवतवचनेन सर्व्वनिरपेक्षा एव ते । एवं सति तादृशां त्यागिनां भगवदाज्ञामात्रपरिपालनपरायणानां नास्ति परमात्मना साक्षात्सम्बन्ध इति न वक्तुं शक्यते । एते यावतः कर्म्मपरिहार्यापि कर्म्मफलस्पृहाकर्तृ[illegible]: सर्व्वकर्म्मपरित्यागिन एव । अपरोक्षं ज्ञानं विना गीताशास्त्रोक्तकर्म्मफलत्यागो न सिद्ध्यति । 'मयि संन्यस्य' (३।३०) इत्यपरोक्षभावेन फलत्यागाभिहितत्वात्, 'मामेवैष्यसि' (८।७) इति प्रतिज्ञानाच्च । न खलु वक्तव्यमर्ज्जुनायैवापरोक्षज्ञानं कर्म्मफलत्यागे समुपदिष्टवानिति, "ये तु सर्व्वाणि कर्म्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः" (१२।६) इत्यत्र सर्व्वेभ्यो गीतापथानुसारिकर्म्मफलत्यागिभ्यस्तदुपदिदेश । १२ ।

आत्माभिमाननिवृत्तये कर्म्मसिद्धेः कारणानि ज्ञातव्यानीति तान्याह पञ्चेति । हे महाबाहो, सर्व्वकर्म्मणां सिद्धये सांख्ये कृतान्ते आत्मतत्त्वसिद्धान्ते प्रोक्तानि इमानि पञ्च कारणानि मे मम सकाशात् निबोध जानीहि । १३ ।

अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणञ्च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवञ्चैवात्र पञ्चमम् ॥१४॥
शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म्म प्रारभते नरः ।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥१५॥

तानि कारणान्याह अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानम् इच्छाद्वेषसुख-दुःखचेतनादीनामभिव्यक्तेराश्रयो देहः, तथा कर्त्ता जीवः,—उपाधि-लक्षणो भोक्तेति श्रीमच्छङ्करः, जीवात्मेति श्रीमद्रामानुजः, विष्णुरिति श्रीमन्माध्वः, चिदचिद्ग्रन्थिरहङ्कार इति श्रीमच्छ्रीधरः, अहं करोमी-त्यभिमानवान् ज्ञानशक्तिप्रधानापञ्चीकृतपञ्चमहाभूतकार्य्योऽहङ्कारोऽ-न्तःकरणं बुद्धिर्विज्ञानमिति श्रीमन्मधुसूदनः, बुद्धिविशिष्टश्चिदाभासः प्रमाता नाम अहंप्रत्ययविषयोऽहङ्कार इति श्रीमन्नीलकण्ठः ; पृथग्विध-मनेकप्रकारं करणं शब्दाद्युपलब्धिसाधनं चक्षुःश्रोत्रादि, पृथक् चेष्टाः प्राणापानादीनां व्यापाराः, दैवं सर्व्वान्तर्यामी—आदित्यादि चक्षुराद्य-नुग्राहकमिति श्रीमच्छङ्करः, अत्र कर्म्महेतुकलापे पञ्चमे परमात्मान्त-र्यामी कर्म्मनिष्पत्तौ प्रधानहेतुः.........उक्तं हि "सर्व्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनञ्च" इति श्रीमद्रामानुजः, सर्व्वा-राध्यं परं ब्रह्मेति श्रीमद्बलदेवः । एवं निष्कर्षः कृतः श्रीमद्रामानु-जेन—"एतदुक्तं भवति, परमात्मना दत्तैस्तदाधारैश्चक्षुरादिकरणकले-वरादिभिः तदाहितशक्तिभिः स्वयं सञ्जीवात्मा तदाधारः तदाहित-शक्तिः सन् कर्म्मनिष्पत्तये स्वेच्छया करणाद्यधिष्ठानाकारं प्रयत्नञ्चार-भते, तदन्तरवस्थितः परमात्मा स्वानुमतिदानेन तं प्रवर्त्तयति" इति । १४ ।

धर्म्मस्याधर्म्मस्य वा पञ्चैते हेतव इत्याह शरीरेति । शरीरवाङ्मनो-भिर्नरो यत् न्याय्यं धर्म्यं विपरीतं वा अधर्म्यं कर्म्म प्रारभते निर्व्वर्त्त-यति तस्य एते पञ्च हेतवः कारणानि । जीवस्य कर्त्तृत्वं न हि देहा-दिनिरपेक्षम् । स यदा विषयोपभोगनिरतस्तदा देहाद्यपेक्षावशात्

तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलन्तु यः।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्म्मतिः ॥१६॥

तत्तदधीनता तत्तिविवक्षयाविनी। एवं सति न जातु तस्मिन् कर्त्तृत्वं निरङ्कुशम्। यद्येवं कुतो वा तस्य स्वातन्त्र्यम्? देहादिपरतन्त्रस्य मात्रोऽपि न जातु सम्भवति। भगवदधीनतया तस्य देहादिनिरपेक्षत्वं स्वातन्त्र्यञ्च। कथं भगवदधीनतया स्वातन्त्र्यं सिध्यति? स्वरूपैक्यात्। यथा पानभोजनाद्यधीनतया देहपुष्टिस्ततः पोषणोपकरणप्रवेशात्, तथा भगवदधीनतया ततो ज्ञानशक्त्यादिप्रवेशादात्मनस्तत्तत्स्वरूपपरिपुष्टिः। स्वरूपपुष्ट्या देहादिनिरपेक्षत्वेन तस्य ब्रह्माधिस्थितिः; देहादिना क्रियास्तु प्रकृत्यधिष्ठात्रा तेन परेण प्रयोजिताः, न पुनरात्मना अतस्तस्याकर्त्तृत्वम्। देहाद्यधीनतया क्रियमाणेन कर्म्मणा धर्म्माधर्म्मभाग्भवति सः। १५।

देहादिपञ्चभिर्हेतुभिर्निर्व्वर्त्त्यं कर्म्मात्मैव केवलः करोतीति मिथ्याज्ञानं निन्दति तत्रैवेति। तत्र कर्म्मणि एवं सति पञ्चभिर्हेतुभिर्निर्व्वर्त्ये सति यः अकृतबुद्धित्वात् उपदेशादिभिरकृतबुद्धित्वात् केवलमेकमात्रमात्मानं कर्त्तारं पश्यति, दुर्म्मतिर्मन्दबुद्धिः स न पश्यति तत्त्वं न जानाति। येर्व्याख्यातृभिरात्मनोऽकर्त्तृत्वं साधयितुं श्लोकोऽयं व्याख्यातोऽसद्वादपक्षाश्रयेण तेषां व्याख्या केवलमिति पदेन सर्व्वथा निराक्रियते। "न ह्यविक्रियस्यात्मनः केनचित् संहननमस्ति इति न सम्भूय कर्त्तृत्वमुपपद्यते, अतः केवलत्वमात्मनः स्वाभाविकमिति केवलशब्दोऽनुवादमात्रम्, अविक्रियत्वञ्चात्मनः श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम्" इत्युक्तिर्नान्वयमुखेनोपस्थापितमर्थं बाधितुमर्हति। अतएव श्रीमद्रामानुजीया व्याख्यैवाक्षरानुसारिणी तद्यथा—"एवं वस्तुतः परमात्मानुमतिपूर्व्वके जीवात्मनः कर्त्तृत्वे सति तत्र तत्र कर्म्मणि केवलमात्मानमेव तु कर्त्तारं यः पश्यति, स दुर्म्मतिर्विपरीतमतिरकृतबुद्धित्वात् अनिष्पन्नयथावस्थितवस्तुत्वान्न स पश्यति न यथावस्थितं कर्त्तारं पश्यति" इति। १६।

यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वापि स इमाँल्लोकान् न हन्ति न निबध्यते ॥१७

भगवत्यापि कर्त्तृत्वाभिमानो विलुप्तः तं स्तौति यस्येति । यस्य न भवत्यहङ्कृतो भावः अहं कर्त्तेति भावना, यस्य बुद्धिः कर्म्मसु न लिप्यते न सज्जते, स इमान् लोकान् सर्व्वान् प्राणिनो हत्वापि न हन्ति, न तेन वधकर्म्मणा निबध्यते न बद्धो भवति। वधकर्म्मात्र दृष्टान्तत्वेन गृहीतमाचार्य्येण स्वाधर्म्मस्य धर्म्मत्वप्रतिपादनार्थम्। वधकर्म्मणः पापकरं नान्यत्किञ्चिदस्ति अतस्तत्र कर्त्तृत्वाभिमानत्यागाद्भवति यदा पापालेपः, किमु वक्तव्यमन्यत्र यज्ञादिकर्म्मजन्ये क्षुद्रे पापे निष्पापत्वमित्यभिप्रायः। अत्र श्रीमच्छङ्करः—"ननु हत्वापि न हन्तीति विप्रतिषिद्धमुच्यते यद्यपि स्तुतिः, नैष दोषः, लौकिकपारमार्थिकदृष्ट्यपेक्षया तदुपपत्तेः। देहाद्यात्मबुद्ध्या हन्ताहमिति लौकिकीं दृष्टिमाश्रित्य हत्वापीत्याह, यथादर्शितां पारमार्थिकीं दृष्टिमाश्रित्य न हन्ति न निबध्यत इति तदुभयमुपपद्यत एव।" इति। केयं पारमार्थिकी दृष्टिः? "नाहं कर्त्ता किन्तु कर्त्तृतद्व्यापारयोः साक्षी क्रियाज्ञानशक्तिमदुपाधिद्वयविनिर्म्मुक्तः शुद्धः सन् कार्य्यकारणासम्बन्धोऽद्वितीयोऽविक्रिय इत्येवम्" इति श्रीमद्गिरिः। श्रीमद्रामानुज आह—"परमपुरुषकर्त्तृत्वानुसन्धानेन यस्य भावः कर्त्तृत्वविषयगोचरो मनोवृत्तिविशेषो नाहङ्कृतः नाहमभिमानकृतः, अहं करोमीति यस्य न विद्यत इत्यर्थः। बुद्धिर्यस्य न लिप्यते अस्मिन् कर्म्मणि मम कर्त्तृत्वाभावादेतत्फलं न मया सम्बध्यते; न च मदीयमिदं कर्म्मेति यस्य बुद्धिर्जायत इत्यर्थः, स इमाँल्लोकान् युद्धे हत्वापि न हन्ति न केवलं भीष्मादीनित्यर्थः। ततस्तेन युद्धाख्येन कर्म्मणा न निबध्यते तत्फलं नानुभवतीत्यर्थः" इति। "सर्व्वानपि प्राणिनो लोकदृष्ट्या हत्वापि विविक्ततया स्वदृष्ट्या न हन्ति न च तत्फलैर्निबध्यते बन्धनं प्राप्नोति.........तदुक्तं —'ब्रह्मण्याधाय कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः। लिप्यते न स

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्म्मचोदना ।
करणं कर्म्म कर्त्तेति त्रिविधः कर्म्मसङ्ग्रहः ॥१८॥

पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥' " इति श्रीमच्छ्रीधरः । "नाहं कर्त्तेत्येवं परमार्थदृष्टेः बुद्धिरन्तःकरणं यस्य न लिप्यते नानुशयी भवति । इदमहमकार्षमेतत्फलं भोक्ष्ये इत्यनुसन्धानं कर्त्तृत्ववासनानिमित्तं लेपोऽनुशयः । स च पुण्ये कर्म्मणि हर्षरूपः पापे पश्चात्तापरूपः । द्विविधेनापि लेपेन बुद्धिर्न युज्यते कर्त्तृत्वाभिमानबाधात्...... अत्र नाहङ्कृतभाव इत्यस्य फलं न हन्तीति, बुद्धिर्न लिप्यत इत्यस्य फलं न निबध्यत इति । अनेन च कर्त्रालेपप्रदर्शनेऽतिशयमात्रमुक्तं न तु सर्व्वप्राणिहननं सम्भवति" इति श्रीमन्मधुसूदनः । " 'हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते' इति तु स्तुतिमात्रं कर्त्तृत्वस्यैव बाधेन हन्तृत्वारोपात् दग्धपटवत् कर्त्तृत्वानुवृत्तावपि हननक्रियायाः प्रवर्त्तकस्य रागद्वेषादेरभावाच्च एतेनात्मनस्तात्त्विकमकर्त्तृत्वं भावयता ज्ञातं कर्म्मातात्त्विककर्त्तृत्वाभिमाननिमित्तं स्वफलं प्रसोतुं नार्हतीति दर्शितं, न हि रज्जुसर्पे रज्जुबुद्धिं कृत्वा प्रहरतः सर्पवधोत्थं दंशनादिफलं भवति, सर्पे तु तथा कुर्व्वतस्तद्भवत्येव तद्वदिदमपि ज्ञेयम्" इति श्रीमन्नीलकण्ठः । "त्यक्त्वा कर्म्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः । कर्म्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः ॥" (४।२०), "ब्रह्मण्याधाय कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥" (५।१०) इत्याद्याचार्य्यवचनैर्यदुक्तं तस्यैवोपसंहृतिरूपोऽयं श्लोकः । १७ ।

भगवत्प्रेरणया कर्म्म कुर्व्वाणा गुणातीतत्वं भजन्ते, अतः कर्म्म न तेषां बन्धनाय भवति । एतदेव 'यस्य नाहङ्कृतो भावः' इत्यनेनोक्तम् । गुणैरावृत एव जीवो जीवनमारभते, तत एव च सर्व्वकर्म्मप्रवृत्तिः । न हि गुणकृतस्वभावमज्ञात्वा तदतीतत्वं सम्भवति, सुतरां गुणप्रणोदितकर्म्ममूलं वक्तुमुपक्रमते ज्ञानमिति । ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति सर्व्वविषय-

बोधसामर्थ्यम् कर्त्तव्यकर्म्मविधिविषयज्ञानमिति श्रीमद्रामानुजः, इष्टसाधनमेतदिति बोध इति श्रीमच्छ्रीधरः, विषयप्रकाशक्रियेति श्रीमन्मधुसूदनः, ज्ञायते प्रकाश्यते वस्तुतत्त्वमनेनेति प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्यो घटादिप्रकाशः स च वर्त्तमानोऽतीतो वेति श्रीमन्नीलकण्ठः, प्रकाशनक्रियेति मते क्रियारूपेऽस्मिन् प्रवर्त्तकज्ञानान्तरस्यापेक्षेति तत्र तस्याप्यन्यस्यापेक्षेत्यनवस्था दुर्निवारेति सः ; ज्ञेयं ज्ञातव्यम्—कर्त्तव्यकर्म्मविधिरिति श्रीमद्रामानुजः, इष्टसाधनं कर्म्मेति श्रीमच्छ्रीधरः, तस्य [ज्ञानस्य] कर्म्मेति श्रीमन्मधुसूदनः, बोधविषयो घटादिरिति श्रीमन्नीलकण्ठः ; परिज्ञाता जीवः—उपाधिलक्षणोऽविद्याकल्पितो भोक्तेति श्रीमच्छङ्करः, कर्म्मणस्तस्य बोद्धेति श्रीमद्रामानुजः, एतज्ज्ञानाश्रय इति श्रीमच्छ्रीधरः, तस्य [ज्ञानस्य] आश्रय इति श्रीमन्मधुसूदनः, विषयी साभासधीरूपो यो भोक्तोच्यत इति श्रीमन्नीलकण्ठः, एवं त्रिविधा कर्म्मचोदना कर्म्मप्रवर्त्तिका। त्रयाणां सन्निपाते सर्व्वकर्म्मारम्भः, तथा च प्रदर्शितं श्रीमता नीलकण्ठेन—"त्रयं समुच्चितं सत् कर्म्मणि प्रवर्त्तकम्········सत्यपि ज्ञेये ज्ञातरि चाज्ञाने प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, ज्ञाने ज्ञातरि च सति देशकालव्यवहिते ज्ञेये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, सत्स्वपि संस्कारात्मके ज्ञाने ज्ञेये च सन्निहिते तथापि सुषुप्तौ प्रमातृभावात् प्रवृत्त्यदर्शनात्" इति। करणं क्रियासाधनमन्तर्बाह्येन्द्रियम्—साधनभूतद्रव्यादिकमिति श्रीमद्रामानुजः, कर्म्म क्रियाया व्याप्यमानं कर्त्तुरीप्सिततमम्, यागादि इति श्रीमद्रामानुजः, कर्त्ता व्यापारयिता। एतत्त्रयं समुदितं सत् कर्म्मसंग्रहः कर्म्मणः संग्रहो भोगः—करणादि त्रिविधं कारकं क्रियाश्रय इति श्रीमच्छ्रीधरः। त्रयाणां समुदितत्वे भोक्तृत्वं सम्भवतीति प्रदर्शितं श्रीमता नीलकण्ठेन, तद्यथा—"सत्यपि भोक्तरि करणे च क्रियां विना भोगासम्भवात् क्रियायाश्चाश्रयं विना स्वरूपालाभात्, चाश्रयस्य करणं विना भोक्तृत्वाङ्गकर्त्तृत्वानुपपत्तेश्चैतत्त्रयं मिलितं सत् भोक्तेत्युच्यते········तथाच श्रुतिः—'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः'" इति। ज्ञानं करणं, ज्ञेयं कर्म्म, परिज्ञाता

ज्ञानं कर्म च कर्त्ता च त्रिधैव गुणभेदतः।
प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥१९॥
सर्व्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥२०॥

कर्त्तेति मिथः सम्बन्धो द्रष्टव्यः। अन्तर्बाह्येन्द्रिययोगादेव ज्ञेयं ज्ञायते, अतोऽन्तर्बाह्येन्द्रियं करणं साधकतमम्, ज्ञेयं हि ज्ञातव्यमात्रं, ज्ञातव्यविषय एव हि कर्म्म क्रियया व्याप्यमानं कर्त्तुरीप्सिततमम्, क्रियायाः कर्त्तैव परिज्ञाता भोक्ता च। आह च श्रीमद्बलदेवः— "यज्ज्ञानं तत्करणं ज्ञायतेऽनेनेति निरुक्तेः करणकारकमित्यर्थः, यज्ज्ञेयं कर्त्तव्यं ज्योतिष्टोमादि तत् कर्म्मकारकम्, यस्तु तस्य परितोऽनुष्ठानेन ज्ञाता स कर्त्तेति कर्त्तृकारकम्। एवं कर्म्मसंग्रहो ज्योतिष्टोमादिकर्म्मविधिस्त्रिविधः, करणादिकारकसाध्यः। चोदनासंग्रहशब्दयोरैक्यार्थः" इति। १८।

ज्ञानादीनां गुणात्मकत्वं वक्तुं प्रस्तौति ज्ञानमिति। गुणसंख्याने कापिलेयशास्त्रे ज्ञानं कर्म्म च कर्त्ता च गुणभेदतः सत्त्वादिभेदेन त्रिधा एव प्रोच्यते, तान्यपि यथावत् यथायथं शृणु। १९।

यद्यपि ज्ञानशब्देनान्तर्बाह्येन्द्रियमेव केचिद्व्याख्यातृभिर्गृहीतं, तथापि निखिलविषयबोधसामर्थ्यमेवास्य मुख्योऽर्थः। अतएव तदर्थकं ज्ञानं गृहीत्वा गुणभेदमुक्तवानाचार्य्यः सर्व्वभूतेष्विति। येन ज्ञानेन प्रतिदेहं विभक्तेषु परस्परं व्यावृत्तेषु अविभक्तम्, अविच्छिन्नमनुस्यूतं —व्योमवन्निरन्तरमिति श्रीमच्छङ्करः—सर्व्वभूतेषु एकम् अव्ययं नित्यमविनश्वरमपरिणामिनं भावं वस्तु अखण्डचित्स्वरूपम्—आत्मवस्त्विति श्रीमच्छङ्करः, विष्णुमिति श्रीमन्माध्वः, परमात्मतत्त्वमिति श्रीमच्छ्रीधरः, परमार्थसत्तारूपं स्वप्रकाशमानन्दमात्मानमिति श्रीमन्मधुसूदनः, चिन्मात्रूरूपमिति श्रीमन्नीलकण्ठः, ईक्षते साक्षात्करोति तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि जानीहि। सत्त्वगुणस्य प्रकाशरूपत्वात् तस्मिन्नखण्ड-

मेकं चित्तत्वं बुद्धौ प्रतिभाति। खण्डानामखण्डत्वसाधनं सत्त्वगुण-कार्य्यम्। दार्शनिकेष्वस्यैव साम्राज्यं भवितुमर्हति। यत्रैकदेशदर्शनं तत्र रजोगुणेनाधिकं ज्ञानमिति ज्ञेयम्। "यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये" इति तामसज्ञाने आर्थनिर्देशात् सत्त्वे रजसि च कारणं दृष्टीतम्। सत्त्वे त्वखण्डकारणस्य रजसि पुनः खण्डकारणस्य ग्रहणं भवतीति भेदो बोध्यः। अत्र श्रीमद्रामानुजः—"ब्राह्मणक्षत्रियब्रह्मचारिगृहस्थादिरूपेण विभक्तेषु भूतेषु कर्म्माधिकारिषु येन ज्ञानेनैकाकारमात्माख्यं भावं, तथाप्यविभक्तं ब्राह्मणत्वाद्यनेकाकारेष्वपि भूतेषु सितदीर्घादिविभागवत्सु ज्ञानैकाकारमात्मनि विभागरहितम् अव्ययं व्ययस्वभावेष्वपि ब्राह्मणादिशरीरेष्वव्ययम् अविकृतं फलादिसङ्गानर्हं कर्म्माधिकारवेलायामीक्षते तद् ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि।" इति। "सर्व्वेषु भूतेष्वव्याकृतहिरण्यगर्भविराट्संज्ञेषु बीजसूक्ष्मस्थूलरूपेषु समष्टिव्यष्ट्यात्मकेषु—सर्व्वेष्वित्यनेनैव निर्व्वाहे भूतेष्वित्यनेन भवनधर्म्मकत्वमुच्यते तेनोत्पत्तिविनाशशीलेषु—दृश्यवर्गेषु विभक्तेषु परस्परं व्यावृत्तेषु नानारूपेषु अव्ययमुत्पत्तिविनाशादिसर्व्वविक्रियाशून्यमदृश्यमविभक्तमव्यावृत्तं सर्व्वत्रानुस्यूतमधिष्ठानतया बाधाबाधतया च एकमद्वितीयं भावं परमार्थसत्तारूपं स्वप्रकाशानन्दमात्मानं येनान्तःकरणपरिणामभेदेन वेदान्तवाक्यपरिनिष्पन्नेन ईक्षते साक्षात्करोति, तन्मिथ्याप्रपञ्चबाधकमद्वैतात्मदर्शनं सात्त्विकं सर्व्वसंसारोच्छित्तिकारणं ज्ञानं विद्धि" इति श्रीमन्मधुसूदनः। "यथा कटककुण्डलादिषु व्यावर्त्तमानेषु तत्त्वविदेकं काञ्चनमेवेदमिति पश्यति, एवं येन ज्ञानेन सर्व्वभूतेषु विभक्तेषु नानानामरूपभेदभिन्नेषु अव्ययमपरिणामिनमेकं भावं चिन्मात्ररूपमीक्षते·········पश्यति तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि, ऐकात्म्यज्ञानमेव सात्त्विकम्" इति श्रीमन्नीलकण्ठः। वस्तुतस्तु प्रपञ्चसत्यत्वेऽप्यखण्डचिद्वस्तुप्रत्यक्षीकरणे न स भवत्यन्तरायः, तस्मिंश्चिद्वस्तुन्यस्य भासमानत्वात्। जगत्सत्यत्ववादिन्या गीताया अयमेवाखण्डवस्तुदर्शनस्य पन्थाः। २०।

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्व्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥२१॥

राजसं ज्ञानमाह पृथक्त्वेनेति । यत् ज्ञानं सर्व्वेषु भूतेषु पृथग्विधान् पृथक्प्रकारान् सुखिवदुःखित्वादिरूपेण भिन्नान् नानाभावान् आत्मनो भिन्नान् पृथक्त्वेन वेत्ति जानाति, न तु ज्ञानाकारेणैकमिति भावः, तत् ज्ञानं राजसं विद्धि जानीहि । रजो हि प्रवृत्तिस्वभावकम् । प्रवृत्तौ खण्डशो ग्रहणं भवति न त्वखण्डशः । कथम् ? प्रवृत्तिमन्ति भूतानि स्वस्वप्रवृत्त्यनुसारतः स्वातन्त्र्यमनुभवन्ति, न त्वेकत्वम् । यावदेकत्वसाधिका निवृत्तिरुद्भूयते प्रोद्भूतसत्त्वत्वेन, खण्डशो ग्रहणं न निवर्त्तते । श्लोकानिमान् कर्म्माधिकारपक्षे व्याख्यातवता श्रीमद्रामानुजेन पद्यमिदमेवं व्याख्यातम्—"सर्व्वेषु भूतेषु ब्राह्मणाद्याकारपृथक्त्वेनात्माख्यानपि भावान् नानाभूतान् सितदीर्घादिपृथक्त्वेन च पृथग्विधान् फलादिसंयोगयोग्यान् कर्म्माधिकारवेलायां यज्ज्ञानं वेत्ति तज्ज्ञानं राजसं विद्धि" इति । श्रीमद्बलदेवेन—"सर्व्वेषु भूतेषु देवमनुष्यादिदेहेषु जीवात्मनः पृथक्त्वेन यज्ज्ञानं देहविनाश एवात्मविनाश इति यज्ज्ञानमित्यर्थः । येन च नानाविधान् भावान् अभिप्रायान् वेत्ति । देह एवात्मेति, देहादन्यो देहपरिमाण आत्मेति, क्षणिकविज्ञानमात्मेति, नित्यविज्ञानमात्रविभुरात्मेति, देहादन्यो न च विशेषगुणाश्रयोऽजडो विभुरात्मेति, एवं लोकायतिकजनबौद्धमायितार्किकादिवादान् येन जानाति, तद्राजसं ज्ञानम्" इति । श्रीमन्मधुसूदनेन—"तज्ज्ञानं विद्धि राजसमिति पुनर्ज्ञानपदमात्मभेदज्ञानमनात्मभेदज्ञानञ्च परामृशति । तेनात्मनां परस्परं भेदः, तेषामीश्वराद्भेदः, तेभ्य ईश्वरादन्योन्यतश्चाचेतनवर्गस्य तेन इत्यनौपाधिकभेदपञ्चकज्ञानं कुतार्किकानां राजसमेवेत्यभिप्रायः" इति । श्रीमन्नीलकण्ठेन —"सर्व्वेषु भूतेषु पाञ्चभौतिकत्वेनाविशिष्टेषु नानाभावान् सुरनरतिर्य्यक्स्थावरत्वभेदेन नानात्वानि, बहुवचनमत्यन्तभेदप्रदर्शनार्थम्, पृथग्वि-

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत् तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

भाम् एकजातीयेष्वपि नरादिषु प्रत्येकं विभिन्नप्रकारान् यज्ज्ञानं वेत्ति विषयीकरोति" इति । श्रीमद्विश्वनाथेन—"सर्व्वेषु भूतेषु जीवात्मनः पृथक्त्वेन यज्ज्ञानमिति—देहनाश एवात्मनाश इति असुराणां मतम्, अतएव पृथक् पृथक् देहेषु पृथक् पृथग्जीवात्मा इति, तथा शास्त्रकारणात् पृथग्विधान् नानाभावान् नानाभिप्रायान्—आत्मा सुखदुःखाश्रय इति सुखदुःखाद्यनाश्रय इति; जड़ इति, चेतन इति; व्यापक इति, अणुस्वरूप इति; अनेक इति, एक इति; इत्यादि कल्पान् येन वेद तद्राजसम् ।" इति । जीवः प्रकृतिरीश्वर इति भेदेन ग्रहणं राजसं सात्त्विकन्तु एकात्मतयेति विप्रतिपत्तिमतां जीवप्रकृत्योरीश्वरप्रकृतित्वे नास्मिन् शास्त्रे ग्रहणात् शक्तिशक्तिमतोरभेद इति निरासः । २१ ।

तामसं ज्ञानमाह यत्त्विति । यत् ज्ञानन्तु एकस्मिन् कार्य्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत् समग्रवत् सक्तम् एतावानेवात्मेश्वर इत्यभिनिवेशयुक्तम् अहैतुकम् अयुक्तिकं क्रियमाणम्, अतत्त्वार्थवत् यथाभूतोऽर्थस्तत्त्वार्थस्तच्छून्यम्, अल्पं तुच्छं, तत् ज्ञानं तामसमुदाहृतं कथितम् । तमोगुणोऽप्रकाशस्वभावः, अतो यत्रैव चित्तं सज्जति तदेव सर्व्वं भवति, ततोऽन्यत्र चित्तं नायेति, तस्मात्तमेव सर्व्वमिति भ्रान्तिरोपजायते । अत्र श्रीमद्रामानुज आह—"यत्तु ज्ञानमेकस्मिन् कार्य्ये एकस्मिन् कर्त्तव्ये कर्म्मणि प्रेतभूतगणाद्याराधनरूपेऽत्यल्पफले कृत्स्नफलवत् सक्तम् अहैतुकं वस्तुतस्तु कृत्स्नफलवत्तया तथाविधासङ्गहेतुरहितम्, अतत्त्वार्थवत् पूर्व्ववदेवात्मनि पृथक्त्वादियुक्ततया मिथ्याभूतार्थविषयम्, अत्यल्पफलञ्च प्रेताद्याराधनरूपत्वादल्पञ्च तज्ज्ञानं तामसमुदाहृतम्" इति । श्रीमद्बलदेवस्तु—"यत्तु ज्ञानमहैतुकं स्वाभाविकं न तु शास्त्रहेतोर्जातम् । अतएवैकस्मिन् लौकिके स्नानभोजनस्त्रीविप्रसङ्गादौ कार्य्ये न तु वैदिके यागदानादौ सक्तं कृत्स्नवत् पूर्णं नातोऽधिकम-

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम्।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥
यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥२४॥
अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम्।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥२५॥

श्लोकार्थः। अतएवातत्त्वार्थवत्, यत्र तत्त्वरूपोऽर्थो नास्ति। अल्पं पश्वादिसाधारणत्वात् तुच्छं, तल्लौकिकं पानभोजनादिज्ञानं तामसम्" इति। २२।

त्रिविधं कर्म; तत्र सात्त्विकमाह नियतमिति। अफलप्रेप्सुना फलतृष्णाशून्येन नियतं नित्यं सङ्गरहितमासक्तिवर्जितम् अभिनिवेशशून्यम्, अरागद्वेषतः रागः प्रीतिः द्वेषः घृणा ताभ्यां न कृतं नानुष्ठितं यत् कर्म तत् सात्त्विकमुच्यते कथ्यते। मुमुक्षूणामनुसर्त्तव्यं सात्त्विकं ज्ञानं सात्त्विकं कर्म चेति सिद्धान्तः सम्यगेव। यतस्तदवलम्बनेन निर्म्मले चेतसि भगवत्प्रेरणानुभवः, तेन च प्रचोदितत्वं कर्मणि सिध्यति, यतः पुनः गुणातीतत्वलाभः। २३।

राजसं कर्माह यत्त्विति। कामेप्सुना फलं प्राप्तुकामेन साहङ्कारेण मत्सदृशः को वा वेदविहितकर्मानुष्ठातास्तीत्यत्याकृताभिमानेन वा पुनः बहुलायासं महायत्नसाध्यम् अतिश्रमकरं यत् तु कर्म क्रियते, तत् कर्म राजसमुदाहृतं कथितम्। अत्र फलाकाङ्क्षा लोकख्यातिश्च महायाससाध्यव्यापारे नियोजयती राजसं पुरुषं, न तु भगवदाराधनं तत्प्रेरणा चेति; अतः सात्त्विककर्मतोऽस्य महत् पार्थक्यम्। यदा हि राजसः पुरुष उद्यमप्रधानस्तमुद्यमं भगवदाराधनायां नियोजयते, तदा भवति क्रमेण सत्त्वोद्रेकः, सत्त्वोद्रेकानन्तरं गुणातीतत्वमिति क्रमो बोध्यः। २४।

तामसं कर्माह अनुबन्धमिति। अनुबन्धं पश्चाद्भाविशुभाशुभम्

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्व्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते ॥२६॥
रागी कर्म्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः।

—अनु कर्म्मानुष्ठानानन्तरं बन्धं राजदूतयमदूतकृतमिति श्रीमद्बलदेवः ; क्षयं धनादेरपचयं, हिंसां प्राणिपीड़ां, पौरुषमात्मसामर्थ्यञ्चानपेक्ष्य अपर्य्यालोच्य मोहात् अविवेकात् यत् कर्म्म आरभ्यते, तत् तामसमुच्यते कथ्यते। अज्ञानतावशतो,ऽशुभकर्म्मणो मद्दनिष्टमवुद्धा हिंसादौ प्रवर्त्तते तामसः पुरुषः। यदा ह्यस्य कर्म्मोद्यमेन तमो रजसाभिभूतं भवति, तदा प्रथमं फलकामनायै ततः कीर्त्तये कर्म्मप्रवृत्तिर्भवति। फलकामना हि विषयानुबन्धिनी, कीर्त्तिस्तु न केवलं परकृतस्तुतिवादेन स्तुतिसुखमुत्पादयति, मरणादूर्द्धमपि मेह स्थास्यतीति प्रोत्साहयति, अतस्तया दृश्यादृदृश्ये प्रवेशः। अदृश्यानुरञ्जितः क्रमेण मूलानुसन्धाने प्रवृत्तिरुपतिष्ठते, मूलानुसन्धाने भवत्युद्रेकः सत्त्वगुणस्य। तमसो नियमनेन रजःप्रवृत्तिः रजसो नियमनेन सत्त्वप्रवृत्तिरित्याहाचार्य्योऽनुगीतायाम्—"तमसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः। रजसश्चापि सत्त्वं स्यात् सत्त्वस्य मिथुनं तमः॥ नियम्यते तमो यत्र रजस्तत्र प्रवर्त्तते। नियम्यते रजो यत्र सत्त्वं तत्र प्रवर्त्तते॥ (३६अ, ६।७श्लो इति। २५।

त्रिविधः कर्त्ता ; तत्र प्रथमं सात्त्विकं कर्त्तारमाह मुक्तेति। मुक्तसङ्ग आसक्तिविरहितस्त्यक्ताभिनिवेशः, अनहंवादी अहमहमित्यवदनशीलः कर्त्तृत्वाभिमानरहित इति श्रीमद्रामानुजः, गर्व्वोक्तिरहित इति श्रीमच्छ्रीधरः, स्वगुणश्लाघाविहीन इति श्रीमन्मधुसूदनः ; धृत्युत्साहसमन्वितः धृतिर्धैर्य्यम् उत्साह उद्यमस्ताभ्यां समन्वितः संयुक्तः, क्रियमाणस्य कर्म्मणः सिद्ध्यसिद्ध्योः सिद्धावसिद्धौ च निर्व्विकारः समः हर्षविषादशून्यः, एवम्भूतः सात्त्विक उच्यते कथ्यते। २६।

राजसं कर्त्तारमाह रक्तेति। रागी पुत्त्रकलत्रादिष्वनुरक्तः,

हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः ॥२७॥

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते ॥२८॥

कर्म्मफलप्रेप्सुः कर्म्मफलाभिलाषी, लुब्धः लोभी, हिंसात्मकः परपीड़क-स्वभावः, अशुचिः बाह्यान्तःशुचिरहितः, हर्षशोकान्वितः इष्टप्राप्तौ हर्षः, अनिष्टप्राप्ताविष्टवियोगे च शोकस्ताभ्यां समन्वितः संयुक्तः, एवम्भूतः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः रचितः । २७ ।

तामसं कर्त्तारमाह अयुक्त इति । अयुक्तोऽसमाहितः—अनौचित्यकृदिति श्रीमद्बलदेवः, सर्व्वदा विषयापहृतचित्तत्वेन कर्त्तव्येष्वनवहित इति श्रीमन्मधुसूदनः, अनवहित इति श्रीमन्नीलकण्ठः ; प्राकृतोऽसंस्कृतबुद्धिः—अनधिगतविद्य इति श्रीमद्रामानुजः, प्रकृतौ स्वस्वभाव एव वर्त्तमानः यदेव स्वमनसि आयाति तदेवानुतिष्ठति न च गुरोरपि वचः प्रमाणयतीति श्रीमद्विश्वनाथः ; स्तब्धोऽविनीतः—दण्डवत् न नमति कस्मैचिदिति श्रीमच्छङ्करः, आरम्भशिथिल इति श्रीमद्रामानुजः, अनम्र इति श्रीमच्छ्रीधरः ; शठः अन्यथा सन्नन्यथा प्रतिपादनपरः—मायावी शक्तिगूहनकारीति श्रीमच्छङ्करः, अभिचारादिकर्म्मरुचिरिति श्रीमद्रामानुजः, परवञ्चनार्थमन्यथा जानन्नप्यन्यथावादीति श्रीमन्मधुसूदनः ; नैष्कृतिकः, स्वार्थपरायणः—परवृत्तिच्छेदनपर इति श्रीमच्छङ्करः, वञ्चनपर इति श्रीमद्रामानुजः, परापमानीति श्रीमच्छ्रीधरः, स्वस्मिन्नपकारिष्वुपकारित्वभ्रममुत्पाद्य परवृत्तिच्छेदनेन स्वार्थपर इति श्रीमन्मधुसूदनः ; अलसः कार्य्यविमुखः—अप्रवृत्तिशीलः कर्त्तव्येष्विति श्रीमच्छङ्करः, आरब्धेष्वपि कर्म्मस्वप्रवृत्त इति श्रीमद्रामानुजः, प्रारब्धे कर्म्मणि शिथिल इति श्रीमद्बलदेवः ; विषादी नियतविषण्णमुखः—सर्व्वदाऽवसन्नस्वभाव इति श्रीमच्छङ्करः, अतिमात्रविषादशील इति श्रीमद्रामानुजः, शोकशील इति श्रीमच्छ्रीधरः, शोकाकुल इति श्रीमद्बलदेवः, सततमसन्तुष्ट-

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।
प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ॥२९॥
प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कार्य्याकार्य्ये भयाभये ।
बन्धं मोक्षञ्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥३०॥
यया धर्म्ममधर्म्मञ्च कार्य्यञ्चाकार्य्यमेव च ।
अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥३१॥

स्वभावत्वेनानुशोचनशील इति श्रीमन्मधुसूदनः ; दीर्घसूत्री चिरकारी —कर्त्तव्यानां दीर्घप्रसारणः सर्व्वदा मन्दस्वभावः यदद्य श्वो वा कर्त्तव्यं तन्मासेनापि न करोतीति श्रीमच्छङ्करः, अभिचारादि कर्म्म कुर्व्वन्नितरेषु दीर्घकालवर्त्त्यनर्थपर्य्यालोचनाशील इति श्रीमद्रामानुजः, परकृतं दोषं दीर्घकालकृतमप्यनुचितं यः सूचयतीति श्रीमन्माध्वः, दिवसैक-कर्त्तव्यं वर्षेणापि यो न करोतीति श्रीमद्बलदेवः ; एवम्भूतः कर्त्ता तामस उच्यते कथ्यते । २८ ।

बुद्धेर्धृतेश्च त्रिविधं भेदं वक्तुमुपक्रमते बुद्धेरिति । बुद्धेर्धृतेश्च गुणतः सत्त्वरजस्तमोगुणतः अशेषेण पृथक्त्वेन प्रोच्यमानं त्रिविधं भेदं, हे धनञ्जय, शृणु । २९ ।

सात्त्विकीं बुद्धिमाह प्रवृत्तिमिति । या बुद्धिः प्रवृत्तिं धर्म्मानुष्ठाने निवृत्तिमधर्म्माचरणे—कर्म्ममार्गः सन्न्यासमार्ग इति श्रीमच्छङ्करः, अभ्युदयसाधनभूतधर्म्मो मोक्षसाधनभूतो धर्म्म इति श्रीमद्रामानुजः, कार्य्याकार्य्ये कर्म्मकरणाकरणे, भयाभये कार्य्याकार्य्यनिमित्ते, बन्धं संसारासक्तिजनितं मोक्षञ्च भगवदाज्ञापालननिमित्तं या बुद्धिः वेत्ति जानाति, हे पार्थ, सा सात्त्विकी । ३० ।

राजसबुद्धिमाह ययेति । धर्म्मम् अधर्म्मञ्च कार्य्यं करणीयञ्च अकार्य्यमकरणीयमेव च यया बुद्ध्या अयथावत् किञ्चिदिदमेवं न वेति सन्देहास्पदत्वेन यया बुद्ध्या जानाति, हे पार्थ, सा बुद्धिः राजसी । ३१ ।

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
सर्व्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥३२॥
धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥३३॥
यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्ज्जुन ।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥३४॥
यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुञ्चन्ति दुर्म्मेधा धृतिः सा तामसी मता ॥३५॥
सुखन्त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।
अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तञ्च निगच्छति ॥३६॥

तामसीं बुद्धिमाह अधर्म्ममिति । तमसा अज्ञानमोहप्रभावेन तमो-गुणेनावृता आच्छादिता या बुद्धिः अधर्म्मं धर्म्ममिति मन्यते सर्व्वार्थान् विपरीतान् साधुमसाधुमसाधुं साधुं, तत्त्वमतत्त्वमतत्त्वं तत्त्वमेव मन्यते, हे पार्थ, सा बुद्धिस्तामसी । ३२ ।

त्रिविधां धृतिं वक्तुं प्रथमां सात्त्विकीं धृतिमाह धृत्येति । योगेन योगाभ्यासेन अव्यभिचारिण्या विषयान्तरेष्वव्यवहितया मनःप्राणेन्द्रिय-क्रियाः मनसः प्राणानामिन्द्रियाणाञ्च क्रियाश्चेष्टा धारयते नियच्छति, हे पार्थ, सा सात्त्विकी धृतिः । ३३ ।

राजसीं धृतिमाह ययेति । प्रसङ्गेन कर्तृत्वाभिनिवेशेन फला-काङ्क्षी सन् यया तु धृत्या, हे अर्ज्जुन, धर्म्मार्थकामानवश्यकर्त्तव्यत्वेन धारयते हार्द्देनावलम्बते, हे पार्थ, सा राजसी धृतिः । ३४ ।

तामसीं धृतिमाह ययेति । दुर्म्मेधा अविवेकी यया धृत्या स्वप्नं निद्रां भयं शोकमिष्टवियोगजनितसन्तापं विषादं विषण्णवदनतां मदं विषयसेवाजनितमत्ततां न विमुञ्चति जहाति सा, तामसी धृति-र्मता ज्ञेया । ३५ ।

त्रिविधं सुखं वक्तुमुपक्रमते सुखमिति । इदानीं हे भरतर्षभ, मे

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥३७॥
विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत् सुखं राजसं स्मृतम् ॥३८॥

मम सकाशात् त्रिविधं सुखन्तु शृणु। यत्र सुखे अभ्यासात् परिचयवशात् रमते प्रीतिं प्राप्नोति दुःखान्तं दुःखावसानञ्च निगच्छति प्राप्नोति। ३६।

सात्त्विकं सुखमाह यदिति। यत् सुखम् अग्रे उपक्रमे ज्ञानवैराग्यादिसाधनायासवशात् विषमिव परिणामे साधनस्य परिपक्वावस्थायां विविक्तात्मस्वरूपाविर्भावे अमृतोपमं नित्यसुखकरम् ; आत्मबुद्धिप्रसादजम् आत्मनः स्वस्य बुद्धेः प्रसादः स्वच्छत्वं ततो जातं तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तं तत्त्वविद्भिः। केचिद्व्याख्यातारः पूर्व्वश्लोकस्य परार्द्धमस्य श्लोकस्यारम्भे योजयन्ति, यथा श्रीमन्मधुसूदनेन—"यत्र समाधिसुखेऽभ्यासात् परिचयात् रमते परितृप्तो भवति, न तु विषयसुख इव सद्य एव। यस्मिन् रममाणस्य दुःखस्य सर्व्वस्याप्यन्तमवसानं नितरां गच्छति, न तु विषयसुख इवान्ते महद्दुःखं, तदेव विवृणोति—यदग्रे ज्ञानवैराग्यध्यानसमाध्यारम्भेऽत्यन्तायासनिर्व्वाह्यत्वात् विषमिव द्वेषविषयावहं भवति, परिणामे ज्ञानवैराग्यादिपरिपाके त्वमृतोपमं प्रीत्यतिशयास्पदं भवति। आत्मविषया बुद्धिः आत्मबुद्धिस्तस्याः प्रसादो निद्रालस्यादिराहित्येन स्वच्छतयावस्थानं ततो जातमात्मबुद्धिप्रसादजं न तु राजसमिव विषयेन्द्रियसंयोगजं न वा तामसमिव निद्रालस्यादिजम्; ईदृशं यदनात्मबुद्धिनिवृत्त्या आत्मबुद्धिप्रसादजं समाधिसुखं तत् सात्त्विकं प्रोक्तं योगिभिः" इति। ३७।

राजसं सुखमाह विषयेति। विषयेन्द्रियसंयोगात् विषयाणामिन्द्रियाणाञ्च संयोगात् यत् तत् प्रसिद्धं सुखम् अग्रे अनुभवकाले अमृतोपममम‍ृतसदृशं निरतिशयश्वाद्गमत्, परिणामेऽन्ते विषमिव—बलवी-

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥३९॥
न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥४०॥

र्य्यरूपप्रज्ञामेधाधनोत्साहहानिहेतुत्वादधर्म्मतज्जनितनरकादिहेतुत्वाच्चेति श्रीमच्छङ्करः— विषतुल्यं तत्सुखं राजसं स्मृतं ज्ञेयम् । ३८ ।

तामसं सुखमाह यदिति । अग्रे अनुभवकाले अनुबन्धे परिणामे च आत्मनः मोहनं मोहकरं ज्ञानप्रमोषकं वस्तुयाथार्थ्यावरकमिति श्रीमद्बलदेवः, निद्रालस्यप्रमादोत्थं निद्रा च आलस्यञ्च प्रमादश्च तेभ्य उत्तिष्ठति उत्पद्यते यत् सुखं तत्तामसमुदाहृतं कथितम् । "निद्रादयोऽप्यनुभववेलायामपि मोहहेतवः । निद्रायां मोहहेतुत्वं स्पष्टम्, आलस्यमिन्द्रियव्यापारमान्द्यम्, इन्द्रियव्यापारमान्द्ये च ज्ञानमान्द्यं भवत्येव, प्रमादः कृतानवधानरूप इति तत्र त्वात्मज्ञानमान्द्यं भवति" इति श्रीमद्रामानुजः । ३९ ।

अनुक्तं संगृह्णन् प्रकरणमुपसंहरति न तदस्तीति । पृथिव्यां मनुष्यादिषु दिवि देवेषु वा पुनः न तत् सत्त्वं प्राणिजातम्—इदमुपलक्षणं जडस्यापि सर्व्वस्य त्रिगुणविकारत्वात् इति श्रीमन्नीलकण्ठः—अप्राणिजातञ्च अस्ति ; यत् एभिः प्रकृतिजैर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः मुक्तं स्यात् । तमोरजःसत्त्वगुणतत्त्वानां संग्रहो दृश्यते पुनरेवमनुगीतायाम्—"सम्मोहोऽज्ञानमत्यागः कर्म्मणामविनिर्णयः । स्वप्नः स्तम्भो भयं लोभः शोकः सुकृतदूषणम् ॥ अस्मृतिश्चाविपाकश्च नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता । निर्व्विशेषत्वमन्धत्वं जघन्यगुणवृत्तिता ॥ अकृते कृतमानित्वमज्ञाने ज्ञानमानिता । अमैत्री विकृताभावो ह्यश्रद्धा मूढभावना ॥ अनार्ज्जवमसंज्ञत्वं कर्म्म पापमचेतना । गुरुत्वं सन्नभावत्वमवशित्वमवाग्गतिः ॥ सर्व्व एते गुणा वृत्तास्तामसाः सम्प्रकीर्त्तिताः । ये चान्ये विहिता भावा लोकेऽस्मिन् भावसंश्रिताः ॥ तत्र तत्र नियम्यन्ते सर्व्वे ते तामसा

गुणाः। परिवादकथा नित्यं नित्यं चात्मप्रनिन्दकाः॥ अत्यागश्चा-
भिमानश्च मोहो मन्युस्तथाक्षमा। मत्सरश्चैव भूतेषु तामसं वृत्तमि-
ष्यते॥ वृथारम्भा हि ये केचित् वृथादानानि यानि च। वृथाभक्ष-
मित्येतत् तामसं वृत्तमिष्यते॥ अतिवादोऽतितिक्षा च मात्सर्य्यमभि-
मानिता। अश्रद्दधानता चैव तामसं वृत्तमिष्यते॥" (२६अ, १२—
२०श्लो) इति। "सङ्घातो रूपमायासः सुखदुःखे हिमातपौ। ऐश्वर्य्यं
विग्रहः सन्धिर्हेतुवादो रतिः क्षमा॥ बलं शौर्य्यं मदो रोषो व्यायाम-
कलहावपि। ईर्षेप्सा पैशुनं युद्धं ममत्वं परिपालनम्॥ वधबन्ध-
परिक्लेशाः क्रयो विक्रय एव च। निकृन्त छिन्धि भिन्धीति परमर्म्मावि-
कर्त्तनम्॥ उग्रं दारुणमाक्रोशः परच्छिद्रानुशासनम्। लोकचिन्ता
नुचिन्ता च मत्सरः परिपालनम्॥ मृषावादो मृषादानं विकल्पः
परिभाषणम्। निन्दा स्तुतिः प्रशंसा च प्रतापः परिधर्षणम्॥ परि-
चर्य्यानुशुश्रूषा सेवा तृष्णा व्यपाश्रयः। व्यूहो नयः प्रमादश्च परिवादः
परिग्रहः। संस्कारा ये च लोकेषु प्रवर्त्तन्ते पृथक् पृथक्। नृषु नारीषु
भूतेषु द्रव्येषु शरणेषु च॥ सन्तापोऽप्रत्ययश्चैव व्रतानि नियमाश्च ये।
आशीर्युक्तानि कर्म्माणि पौर्त्तानि विविधानि च॥ स्वाहाकारो नम-
स्कारः स्वधाकारो वषट्क्रिया। याजनाध्यापने चोभे यजनाध्ययने
अपि॥ दानं प्रतिग्रहश्चैव प्रायश्चित्तानि मङ्गलम्। इदं मे स्यादिदं मे
स्यात् स्नेहो गुणसमुद्भवः॥ अभिद्रोहस्तथा माया निकृतिर्मान एव च।
स्तैन्यं हिंसा जुगुप्सा च परितापः प्रजागरः॥ दम्भो दर्पोऽथ रागश्च
भक्तिः प्रीतिः प्रमोदनम्। द्यूतञ्च जनवादश्च सम्बन्धाः स्त्रीकृताश्च ये॥
नृत्यवादित्रगीतानां प्रसङ्गा ये च केचन। सर्व्वे एते गुणा विप्रा राजसाः
सम्प्रकीर्त्तिताः॥" (३७अ, २—१४श्लो) इति। "आनन्दः प्रीति-
रुद्रेकः प्राकाश्यं सुखमेव च। अकार्पण्यमसंरम्भः सन्तोषः श्रद्दधानता॥
क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्ज्जवम्। अक्रोधश्चानसूया च
शौचं दाक्ष्यं पराक्रमः॥ मुधाज्ञानं मुधावृत्तं मुधासेवा मुधाश्रमः।
एवं यो युक्तधर्म्मः स्यात् सोऽमुत्रात्यन्तमश्नुते॥ निर्म्ममो निरहङ्कारो

निराशीः सर्वतः समः। यत्नामभूत स्वेव सता धर्मः सनातनः॥ विषयो क्षोऽस्ति तिक्षा च त्यागः शौचमतन्द्रिता। आनृशंस्यमसत्योक्ति दया भूतेष्वपैशुनम्॥ सर्वतुष्टिर्विस्मयश्च विनयः साधुशीलता। शान्तिकर्म्मणि शुद्धिश्च शुभा बुद्धिर्विमोचनम्॥ उपेक्षा ब्रह्मचर्यञ्च परित्यागश्च सर्वशः। निर्म्ममत्वमनाशीस्त्वमपरिच्छिन्नधर्मता॥ मुधादानं मुधाबली मुधाधीतं मुधाव्रतम्। मुधाप्रतिग्रहश्चैव मुधाधर्म्मो मुधातपः॥ एवं वृत्तास्तु ये केचित् लोकेऽस्मिन् सत्त्वसंश्रयाः। ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्थास्ते धीराः साधुदर्शिनः॥" (३८ अ, २—१० श्लो) इति।

नन्वाभिप्रकाशप्रवृत्तिमोहा गुणा इति चतुर्दशे पञ्चमे श्लोके निर्दिष्टम्। व्यक्तितः सत्त्वगुणतत्त्वानां, प्रवृत्तितो रजोगुणतत्त्वानाम्, अप्रवृत्तितस्तमोगुणतत्त्वानां कथं वा सम्भवः। यानि सत्त्वादिगुणवृत्तानि व्यवभ्रादाचार्यैः, न तेषु व्यक्तेः प्रवृत्तेरप्रवृत्तेर्वा क्रिया दृश्यन्ते। अतो मतान्तरोद्भावनया व्याख्यानमश्रद्धेयम्। न चात्यश्रद्धेयम्। व्यक्तिः प्रोद्भिन्नत्वं, प्रवृत्तिः प्रोद्भेदोन्मुखत्वम्, अप्रवृत्तिरप्रोद्भिन्नत्वमित्यवधारणात् सर्व्वत्र तासां क्रियाः किञ्चिदभिनिवेशेनैव प्रतिभान्ति। प्रथमन्तावत् तामसज्ञाने सूक्ष्मवस्तुदर्शनसामर्थ्यस्याप्रोद्भिन्नत्वात् स्थूलकार्य्यमेव तस्मिन् भासते न तु सूक्ष्मकारणम्, अतएवाहाचार्य्यः—"कार्य्ये सक्तमहैतुकम्" (१८।२२) इति। कर्म्मण्यपि तन्निहितसूक्ष्मव्यापारानुभवसामर्थ्यस्याप्रोद्भिन्नत्वात् शुभाशुभादिज्ञानस्याभावो दृश्यते। कर्त्तर्य्यालस्याद्यप्रोद्भिन्नसामर्थ्यादिति स्पष्टम्। बुद्धेरप्रोद्भिन्नसामर्थ्यादेव विपरीतभावेन सर्व्वपामर्थानां ग्रहणं भवति। धृतावप्रोद्भिन्नधृतित्वादप्रोद्भिन्नज्ञानत्वाच्च विषादाद्यपरिहारो घटते। सुखे त्वप्रोद्भिन्नवस्तुस्वरूपज्ञानात् भ्रान्त्यादिसम्भूतमात्मविमोहकं सुखमनुभूयते। आहारादेरप्येवं बोध्यम्। स्वादग्रहणादिशक्तेरप्रोद्भिन्नत्वात् पूतिपर्य्युषिताद्यन्नं प्रियं भवति तामसस्येति पर्य्यालोच्यम्। प्रोद्भिन्नत्वमप्रोद्भिन्नत्वमित्युभयोरन्तराले यत्प्रोद्भेदोन्मुखत्वं प्रवृत्तेरपरपर्य्यायं तस्मिन् सम्यग्दर्शनमेका-

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणाञ्च परन्तप।
कर्म्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥४१॥

त्मासम्यग्दर्शनञ्च न सम्भवति; अत ईषद्दर्शनतोऽधिकतरदर्शने समुद्यम उपतिष्ठते। स चोद्यमः सङ्कल्पाकाङ्क्षानियमानुबन्धः। सङ्कल्पाद्यस्मिन् यस्मिन् यदा भवत्यभिनिवेशः, तस्मिंस्तस्मिन् निबद्धचित्तत्ववशात् "पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान्। वेत्ति सर्व्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम्॥" (१८।२१) इत्यादिगुणवृत्तानि। उद्यमानुकूल एवास्मिन्नाहार उत्तेजनप्रधानः। सत्त्वे प्रोद्भिन्नत्वं यथायथवस्तुदर्शनानुकूलमतोऽन्तर्बाह्येन्द्रियाणां सम्यग्विकाशोचितानि सत्त्ववृत्तानि निबद्धान्याचार्य्यैः। न हि कोऽपि गुणानतिक्रम्य वर्त्तते, अतो गुणानां वृत्तानि ज्ञात्वा सत्त्ववृत्तानुसरणेन रजस्तमसी अभिभूय निर्म्मलचित्तः सन्नन्तर्यामिणा साक्षात्सम्बन्धेनाबद्धस्तत्प्रेरणानुसरणेन गुणातीतो भवेज्जीव इति तत्त्वम्। "ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः" (७।२) इत्यत्र यद्विज्ञानस्योल्लेखो दृश्यते तन्मूलिकैव साधनरीतिरस्य शास्त्रस्येति सुधीभिर्विभाव्यम्। ४०।

स्वस्वस्वभावविहितकर्म्मानुसरणेन भवति भगवदाराधना, तया भगवद्भक्तिः भक्त्या चापरोक्षज्ञानम्, अपरोक्षज्ञानेन भगवता स्वकर्मामिति प्रदर्शनपरस्यान्तिमग्रन्थस्योपक्रमरूपं गुणानुसारिवर्णविभजनमाह ब्राह्मणेति। हे परन्तप, ब्राह्मणक्षत्रियविशां ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्च विशश्च तेषां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां वेदाध्ययनसंस्कारार्हाणां शूद्राणाञ्च—समासात् पृथक्करणं संस्कारानर्हत्वादिति व्याख्यातारः—स्वभावप्रभवैः स्वभावात्मकैः प्रकृतिसिद्धैर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः कर्म्माणि प्रविभक्तानि भिन्नतां प्रापितानि। ननु दृश्यते मोक्षधर्म्मे—"सर्व्वे वर्णा ब्राह्मणा ब्रह्मजाश्च सर्व्वे नित्यं व्याहरन्ते च ब्रह्म। तत्त्वं शास्त्रं ब्रह्मबुद्ध्या ब्रवीमि सर्व्वं विश्वं ब्रह्म चैतत् समस्तम्॥" (शा, प, २१८अ, ८८श्लो) इत्यत्रान्यत्र च सर्व्वेषां वर्णानां ब्राह्मणत्वं स्वीकृतम्,

ननु कथमत्र शूद्राणां समासात् पृथक्करणेनात्यन्तभेदप्रदर्शनम्? उच्यते —जनानां स्वाभाविकगुणकर्मभेदप्रदर्शनार्थं प्रकरणे सहाखाकरणाकरणमकिञ्चित्करम्। "परिचर्य्यात्मकं कर्म्म शूद्रस्य" इति भेदप्रदर्शनमत्राभिप्रेतम्; अन्यथा शूद्राणामैकान्तभेदप्रदर्शनाय चेत् समासाकरणं स्यात् तदा "कर्म्मभिः शुचिभिर्देवि शुद्धात्मा विजितेन्द्रियः। शूद्रोऽपि द्विजवत्सेव्य इति ब्रह्मानुशासनम्॥ स्वभावः कर्म्म च शुभं यत्र शूद्रेऽपि तिष्ठति। विशिष्टः स द्विजातेर्वै विज्ञेय इति मे मतिः॥" (अनु, प, १४३अ, ४८।४९श्लो) इत्यादिवचनं व्याकुप्येत्। न पुनर्वक्तव्यं परिचर्य्या शूद्रस्यैवानन्यसाधारणीति, तथा सति आचार्य्यादिपरिचर्य्या ब्राह्मणादीनामवश्यकर्त्तव्यत्वेन न निर्णीता स्यात्। "जन्मना जायते शूद्रः", "सम्मानाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव" इति न्यायात् गुरुजनान्तिकेषु च सर्व्वैः शूद्रवन्नीचैः स्थातव्यमिति शास्त्राभिप्रायः। शूद्रत्वस्यैव महान् महिमा यत् निरभिमानत्वात् "प्रणमेद्दण्डवद्भूमावाश्वचाण्डालगोखरान्" इत्युत्तमसाधनं सहजसाध्यं तस्मिन्। "सर्व्वे वर्णा ब्राह्मणाः" इति यदुक्तं तच्छूद्रस्य स्वभावादेव ज्ञानवत्तामपेक्ष्यैव। अतस्तत्रवाक्यम्—"ज्ञानान्मोक्षो जायते राजसिंह नास्त्यज्ञानादेवमाहुर्नरेन्द्र। तस्माज्ज्ञानं तत्त्वतोऽन्वेषितव्यं येनात्मानं मोचयेज्जन्ममृत्योः॥ प्राप्य ज्ञानं ब्राह्मणात् क्षत्रियाद्वा वैश्याच्छूद्रादपि नीचादभीक्ष्णम्। श्रद्धातव्यं श्रद्दधानेन नित्यं न श्रद्धिनं जन्ममृत्यू विशेताम्॥" (शा, प, ३१८अ, ८७।८८श्लो) इति। न जातु शूद्रो ज्ञानेऽनधिकारी, तथा सति परिचर्य्यारूपस्वकर्म्मणा भगवन्तमभ्यर्च्य न मोक्षलाभाधिकारी, "स्वे स्वे कर्म्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः" इति प्रतिज्ञाहानिश्च स्यात्। जन्मतो येषां यादृग्गुणता तस्यामेव तेषां नित्यकालस्थितिरिति मूर्खाणां भ्रान्तसिद्धान्तः, सर्व्वेषां वर्णानां ब्रह्मोत्पन्नत्वात् ब्राह्मणत्वमेव मुख्यम्, रजस्तमःप्रभावात् यत्र तदवकाशं सन्तिष्ठति भगवद्भावयुक्तस्वकर्म्माचरणाभिभूतरजस्तमस्त्वेन सत्त्वगुणोद्रेकात् ततो निगूढावस्थातः समुद्भासते; शूद्रोऽपि तदा ज्ञानोपदेष्टा भवति। श्लोको-

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।

पक्षमपि प्राह श्रीमद्रामानुजः—" 'त्यागेनैकेनामृतत्वमानशुः' इत्यादिषु मोक्षसाधनतया निर्दिष्टस्त्यागः सन्न्यासशब्दार्थः, न तदन्यः। स च क्रियमाणेष्वेव कर्मसु कर्मकर्तृत्वत्यागमूलः फलकर्मणोस्त्यागः। कर्तृत्वत्यागस्तु परमपुरुषकर्तृत्वानुसन्धानेनेत्युक्तम्। एतत् सर्वं सत्त्वगुणवृद्धिकार्य्यमिति सत्त्वोपादेयताज्ञापनाय सत्त्वरजस्तमसां कार्य्यभेदः प्रपञ्चितः। इदानीमेवम्भूतस्य मोक्षसाधनतया क्रियमाणस्य कर्मणः परमपुरुषाराधनोपदेशतां, तथानुष्ठितस्य च कर्मणस्तत्प्राप्तिलक्षणफलं प्रतिपादयितुं ब्राह्मणाद्यधिकारिणां स्वभावानुबन्धि सत्त्वादिगुणभेदभिन्नं हृत्त्या सह कर्त्तव्यकर्मस्वरूपमाह ब्राह्मणेति" इति श्रीमद्रामानुजः; "ननु यद्येवं सर्व्वमपि क्रियाकारकफलादिकं—प्राणिजातञ्च त्रिगुणात्मकमेव तर्हि कथमस्य मोक्ष इत्यपेक्षायां स्वस्वाधिकारेण विहितैः कर्मभिः परमेश्वराराधनात् तत्प्रसादलब्धज्ञानेनेत्येवं सर्व्वगीतार्थसारं संगृह्य दर्शयितुं प्रकरणान्तरमारभते ब्राह्मणेत्यादि यावदध्यायपरिसमाप्ति' इति श्रीमच्छ्रीधरः। श्रीमच्छङ्करमनुसृत्याह श्रीमन्मधुसूदनः—"तदेवं सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकः क्रियाकारकफललक्षणः सर्व्वः संसारो मिथ्याज्ञानकल्पितोऽनर्थस्तुर्द्दशाध्यायोक्त उपसंहृतः। पञ्चदशे च वृक्षरूपककल्पनया तमुक्त्वा 'अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा। ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्त्तन्ति भूयः॥' इत्यसङ्गशस्त्रेण वैराग्येण तस्य छेदनं कृत्वा परमात्मान्वेष्टव्य इत्युक्तम्। तत्र सर्व्वस्य त्रिगुणात्मकत्वे त्रिगुणात्मकस्य संसारवृक्षस्य कथं छेदोऽसङ्गशस्त्रस्यैवानुपपत्तेरित्याशङ्कायां स्वस्वाधिकारविहितैर्वर्णाश्रमधर्म्मैः परितोष्यमाणात् परमेश्वरात् असङ्गशस्त्रलाभ इति वदितुमेतावानेव सर्व्ववेदार्थपरमपुरुषार्थमिच्छद्भिरनुष्ठेय इति च गीताशास्त्रार्थ उपसंहर्त्तव्य इत्येवमर्थमुत्तरप्रकरणमारभ्यते" इति। ४१।

सत्त्वप्रधानानां ब्राह्मणानां स्वाभाविकानि कर्म्माण्याह शम इति।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥४२॥
शौर्य्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्।
दानमीश्वरभावश्च क्षत्रकर्म स्वभावजम् ॥४३॥

शमः अन्तरिन्द्रियोपरमः, दमः बाह्येन्द्रियोपरमः,—शमो बाह्येन्द्रिय-नियमनं, दमोऽन्तःकरणनियमनमिति श्रीमद्रामानुजः ; तपः प्रागुक्तं शारीरादि—भोगनियमनरूपः शास्त्रसिद्धः कायक्लेश इति श्रीमद्रामा-नुजः ; शौचम् अन्तर्बाह्यशुद्धिः—शास्त्रीयकर्मयोग्यतेति श्रीमद्रामा-नुजः ; क्षान्तिः क्षमा—परैरनवरतन्ताड्यमानस्याप्यविकृतचित्तता इति श्रीमद्रामानुजः, सहिष्णुतेति श्रीमद्बलदेवः, आक्रुष्टस्य ताड़ितस्य वा मनसि विकाररहित्यमिति श्रीमन्मधुसूदनः ; आर्जवम् ऋजुता—परेषु मनोऽनुरूपं बाह्यचेष्टाप्रकाशनम् इति श्रीमद्रामानुजः, अवक्रतेति श्रीमच्छ्रीधरः, अकौटिल्यमिति श्रीमन्मधुसूदनः ; ज्ञानं शास्त्रीयम्—परावरतत्त्वयाथात्म्यज्ञानं साङ्गवेदतात्पर्य्यविषयम् इति श्रीमद्रामानुजः ; विज्ञानं साक्षादनुभूतिः—परतत्त्वगतासाधारणविशेषविषयमिति श्रीमद्रामानुजः, ब्रह्मात्मैक्यानुभव इति श्रीमन्मधुसूदनः ; आस्तिक्यं विश्वा-सवत्त्वम्—अस्तिभावः श्रद्दधानतेति श्रीमच्छङ्करः, वैदिकार्थस्य कृत्स्नस्य सत्यतानिश्चयः प्रकृष्टः केनापि हेतुना चालयितुमशक्य इति श्रीमद्रामा-नुजः, अस्ति परलोक इति निश्चय इति श्रीमच्छ्रीधरः, शास्त्राधिगतेऽर्थे सत्यत्वविनिश्चय इति श्रीमद्बलदेवः, सात्त्विकी श्रद्धेति श्रीमन्मधुसूदनः, शास्त्रार्थे दृढविश्वास इति श्रीमद्विश्वनाथः। "स्वाभाविकं ब्राह्मणत्वा-दिकं आत्मीयात्, ब्राह्मणादियोनिजन्यतादिकन्तु औपाधिकं ब्राह्मण-त्वादि न तु स्वरूपमित्यर्थः। एवं शमादिना स्वाभाविकब्राह्मणत्वादि-कमनुमाय तेन स्वाभाविकब्राह्मणत्वादिना स्वाभाविकशमादिकं क-मनुमेयम्" इति श्रीमद्गीताविवरणकारः। एतच्छमादि ब्रह्मकर्म ब्राह्मणस्य कर्म स्वभावजं स्वभावाज्जातम्। ४२।

इत्थोपक्रमेणक्षःप्रधानानां क्षत्रियाणां स्वाभाविकानि कर्माण्याह

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म्म स्वभावजम् ।
परिचर्य्यात्मकं कर्म्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥४४॥

शौर्य्यमिति । शौर्य्यं शूरस्य भावः—युद्धे निर्भयप्रवेशसामर्थ्यमिति श्रीमद्रामानुजः, पराक्रम इति श्रीमच्छ्रीधरः, बलवत्तमपि प्रहर्त्तुं प्रवृत्तिरिति श्रीमन्मधुसूदनः ; तेजः प्रागल्भ्यम्—परैरनभिभवनीयतेति श्रीमद्रामानुजः, परैरधृष्यत्वमिति श्रीमद्बलदेवः ; धृतिर्धैर्य्यम्—आरब्धे कर्म्मणि विघ्नोपनिपातेऽपि तत्समापनसामर्थ्यमिति श्रीमद्रामानुजः, महत्यपि सङ्कटे देहेन्द्रियानवसाद इति श्रीमद्बलदेवः ; दाक्ष्यं दक्षता नैपुण्यम्—सहसा प्रत्युत्पन्नेषु कार्य्येषु अव्यामोहेन प्रवृत्तिरिति श्रीमच्छङ्करः, सर्व्वक्रियानिर्वृत्तिसामर्थ्यमिति श्रीमद्रामानुजः, कौशलमिति श्रीमच्छ्रीधरः, क्रियासिद्धिकौशलमिति श्रीमद्बलदेवः, युद्धकौशलमुक्ताहेति श्रीमन्नीलकण्ठः ; युद्धे चाप्यपलायनं समरेऽपराङ्मुखता—आत्ममरणनिश्चयेऽपि अनिवर्त्तनमिति श्रीमद्रामानुजः, अवैमुख्यमिति श्रीमद्बलदेवः ; दानं—देयेषु मुक्तहस्ततेति श्रीमच्छङ्करः, आत्मीयद्रव्यस्य परस्वत्वापादानपर्य्यन्तस्त्याग इति श्रीमद्रामानुजः, औदार्य्यमिति श्रीमच्छ्रीधरः, असङ्कोचेन स्ववित्तत्याग इति श्रीमद्बलदेवः ; ईश्वरभावः प्रभुत्वम्—प्रभुशक्तिप्रकटीकरणमीशितव्यान् प्रतीति श्रीमच्छङ्करः, स्वव्यतिरिक्तसकलजननियमनसामर्थ्यमिति श्रीमद्रामानुजः, नियमनशक्तिरिति श्रीमच्छ्रीधरः ; एतत् शौर्य्यादि क्षत्रकर्म्म क्षत्रियस्य कर्म्म स्वभावजं स्वाभाविकम् । ४३ ।

तमउपसर्ज्जनरजःप्रधानानां वैश्यानां रजउपसर्ज्जनतमःप्रधानानाञ्च शूद्राणां कर्म्माण्याह कृषीति । कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं कृषिः कर्षणं शस्योत्पादनार्थं हलादिना भूमेर्लेखनम्, गोरक्ष्यं पाशुपाल्यं, वाणिज्यं क्रयविक्रयादि, एतत् वैश्यस्य कर्म्म स्वभावजं स्वभावाज्जातम् । शूद्रस्यापि परिचर्य्यात्मकं शुश्रूषात्मकं कर्म्म स्वभावजं स्वाभाविकम् । ४४ ।

स्वे स्वे कर्म्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।
स्वकर्म्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥४५॥
यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्व्वमिदं ततम् ।
स्वकर्म्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥४६॥

स्वस्वकर्म्माभिरतानां भगवत्स्वरूपज्ञानलाभो यथा भवति तं वक्तुमाह स्वे स्वे इति । स्वे स्वे कर्म्मणि—"यस्य यल्लक्षणं प्रोक्तं पुंसो वर्णाभिव्यञ्जकम् । तदन्यत्रापि दृश्येत तत्तेनैव विनिर्दिशेत् ॥" इति न्यायात् न तु जन्मजन्ये किन्तर्हि सत्त्वादिगुणाभिव्यक्तिनिमित्ते—अभिरतस्तत्परः नरः पुरुषः "विप्राद्द्विषड्गुणयुतात् श्वपचो वरिष्ठः" इति न्यायात् चण्डालोऽपि सत्त्वगुणोचितकर्म्मनिष्ठः—संसिद्धिं परमनैष्कर्म्म्यपरज्ञानपरभक्तिलक्षणां—'निष्ठा ज्ञानस्य या परा,' 'मद्भक्तिं लभते पराम्' इत्युक्तत्वात्—लभते प्राप्नोति । स्वकर्म्मनिरतः स्वभावनियतकर्म्मपरः सन् यथा सिद्धिं विन्दति तत् शृणु । ४५ ।

यथा सिद्धिं स्वकर्म्मपरो विन्दति तदाह यत इति । यतः सर्व्वान्तर्यामिण ईश्वरात् भूतानां प्राणिनां प्रवृत्तिश्चेष्टा भवति, येन सर्व्वान्तर्यामिणेश्वरेण सर्व्वमिदं ततं व्याप्तम्, स्वकर्म्मणा स्वभावनियतकर्म्मणा तमभ्यर्च्य आराध्य मानवः सिद्धिं परमनैष्कर्म्म्यपरज्ञानपरभक्तिलक्षणां विन्दति प्राप्नोति । भगवत्प्रेरणया प्राणिनो भवन्ति चेष्टावन्त इति कथनेन कर्म्मणां स्वभावविहितानां भगवत्प्रेरणामूलकत्वमभिहितम्, अतः स्वभावं परिज्ञाय परस्वभावानुसरणचेष्टा न केवलं विफलत्वमेति, संरुध्यन्ते भगवत्प्रेरणाविमुखा अपराधेनापि । ये पुनः स्वभावमनपेक्ष्य वंशपरम्परागतव्यवहाराणां निजस्वभावविरोधिशास्त्राचार्य्योपदेशानां वानुसरणपरायणा भवन्ति तेऽपि निष्फलप्रयासाः सीदन्ति । 'येन सर्व्वमिदं ततम्' इति वचनेन स्वपरदेहान्तःकरणेषु कार्य्योपकरणेषु च भगवदाविर्भावमनुभूय तदाराधनमुपदिष्टम् । ४६ ।

श्रेयान् स्वधर्म्मो विगुणः परधर्म्मात् स्वनुष्ठितात्।
स्वभावनियतं कर्म्म कुर्व्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥४७॥
सहजं कर्म्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत्।
सर्व्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥४८॥

स्वभावनियतकर्म्मत एव न तु परस्वभावनियतकर्म्मतः श्रेयोलाभ इत्याह श्रेयानिति। स्वधर्म्मः स्वभावनियतो धर्म्मः विगुणः असम्यगनुष्ठितः स्वनुष्ठितात् सम्यगनुष्ठितात् परधर्म्मात् परस्वभावनियतात् धर्म्मात् श्रेयान्। कथम्? स्वभावनियतं स्वभावप्रवर्त्तितं स्वभावानुबन्धि कर्म्म कुर्व्वन् पापं नाप्नोति पापभाङ्न भवति। स्वभावनियतं कर्म्म कुर्व्वन् पापं नाप्नोतीत्युक्त्या परस्वभावनियतात्कर्म्मात् पापं भवतीत्यायाति। एतयोक्त्या न हि जात्वितरगुणप्रधानानां जनानां सत्त्वगुणोचितकर्म्मानुसर्त्तव्यं स्यादिति भाति। एवं सति नैष्कर्म्यस्य परज्ञानपरभक्त्योरुदयस्तेषु न कदापि सम्भवेत्, स्वकर्म्मणान्तर्यामिनमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दतीत्युक्तिर्मिथ्यैव भवति। स्वभावनियतकर्म्मणा यावन्मोक्षभूमावारोहणं भवति, न तावत्तेषु परधर्म्मसमुचितावस्थोदेति। परधर्म्मसमुचितावस्थोदयात् प्राक् न तदाचरणं स्वाभाविकं भवति। यद्याचरेयुस्ते तत्तदा कापट्यमेव स्यात्, धार्म्मिकत्वख्यापनञ्च। बहिः स्वनुष्ठितत्वं भासमानमपि न तथा, सहजत्वाभावात्। स्वस्याचरणं स्वाभाविकं तस्यासम्यगनुष्ठानं यद्यपि तात्कालिकसामर्थ्याभावं सूचयति; तथापि क्रमिकानुष्ठानेन तदसामर्थ्यं तिरोधत्ते इति श्रेयस्त्वं तस्य। ४७।

स्वाभाविकं कर्म्मात्याज्यमित्याह सहजमिति। हे कौन्तेय, सदोषमपि सहजं सह जन्मनैवोत्पन्नं कर्म्म न त्यजेत्। हि यस्मात् सर्व्वारम्भाः सर्व्वाणि कर्म्माणि धूमेनाग्निरिव दोषेण आवृताः। धूमेनाग्निरित्युपमयाऽग्नौ प्रज्वलिते यथा धूमापगमः स्वस्वरूपाविष्कारः, तथा सदोषाण्यपि कर्म्माणि सङ्गफलत्यागेनानुष्ठितानि दोषं परिहायापरोक्षज्ञानेन परमनैष्कर्म्यसिद्धिमापादयन्तीति ध्वनितम्। अत्र श्रीम-

असक्तबुद्धिः सर्व्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां सन्न्यासेनाधिगच्छति ॥४९॥

शङ्करः—"न च शक्यतेऽशेषतस्त्यक्तुमज्ञेन कर्म्मवता तस्मान्न त्यजेत् ……… । यदि वस्तुभूता गुणाः, यदि वा अविद्याकल्पिताः, तद्धर्म्मः कर्म्म तदात्मन्यारोपितमेवेति अविद्वान् न हि कश्चित् क्षणमपि अशेषतस्त्यक्तुं शक्नोतीत्युक्तम्; विद्वांस्तु पुनर्विद्ययाऽविद्यायां निवृत्तायां शक्नोत्येवाशेषतः कर्म्म परित्यक्तुम् अविद्याध्यारोपितस्य शेषानुपपत्तेः, न हि तैमिरिकदृष्ट्याध्यारोपितस्य द्विचन्द्रादेस्तिमिरापगमे शेषोऽवतिष्ठते, एवञ्च सतीदं वचनमुपपन्नं 'सर्व्वकर्म्माणि मनसा' इत्यादि; 'स्वे स्वे कर्म्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः', 'स्वकर्म्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' इति च" इति । तैमिरिकदृष्ट्या द्विचन्द्रदर्शनवत् अज्ञानदृष्ट्या जगत् सत्यमिव प्रतिभातीति वक्तुं न शक्यते । अज्ञानजन्यमिदं जगदिति ज्ञानोदयेऽपि तस्यानिवृत्तत्वात्, तादृशज्ञानवतोऽपि च देहादिचेष्टासत्त्वात् । अतः सहजं कर्म्म न त्यजेत् इति सिद्धोपदेशः । एवं सति कः पुनर्विदुषामविदुषां भेदः ? अनयोः सुमहान् भेदः, यतः सहजं कर्म्म कुर्व्वाणोऽपि विद्वान् तत्र भगवत्प्रेरणां पश्यन् कुर्व्वाणः, अविद्वांस्तु भगवत्प्रेरणामपश्यन् स्वकर्त्तृत्वं तत्रावलोकयन् बद्धः । ४८ ।

स्वकर्म्मणा भगवद्दर्शननिरतो हि यदा साक्षात्सम्बन्धेनान्तर्यामिणमवलोकयन् शिथिलसंसारबन्धस्तस्मिन् सर्व्वकर्म्मार्पणं करोति तदा भवति नैष्कर्म्यसिद्धिरित्याह असक्तबुद्धिरिति । सर्व्वत्र गृहवित्तादिषु असक्तबुद्धिः असक्ता सङ्गरहिता बुद्धिर्यस्य, जितात्मा वशीकृतान्तःकरणः, विगतस्पृहः विगता स्पृहा तृष्णा भोगादिषु यस्मात् स सन्न्यासेन सङ्गफलत्यागलक्षणेन—सम्यक् दर्शनेनेति श्रीमच्छङ्करः, कर्म्मासक्तिफलयोस्त्यागलक्षणेनेति श्रीमच्छ्रीधरः, कर्म्मणां स्वरूपतस्त्यागेनेति श्रीमद्बलदेवः, शिखायज्ञोपवीतादिसहितसर्व्वकर्म्मत्यागेनेति श्रीमन्मधुसूदनः,

'कार्य्यमित्येव यत् कर्म्म नियतं क्रियतेऽर्ज्जुन । सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः' इति पूर्व्वोक्तेनासुख्यसात्त्विकत्यागेनेति श्रीमन्नीलकण्ठः, कर्म्मणां स्वरूपेणापि त्यागेनेति श्रीमद्विश्वनाथः—परमां—कर्म्मजाया अपरमसिद्धेः फलभूतामिति श्रीमन्मधुसूदनः—नैष्कर्म्मसिद्धिं भगवद्भाववर्ज्जितकर्म्मत्यागलक्षणां सिद्धिम्—निर्गतानि कर्म्माणि यस्मात् निष्क्रियब्रह्मात्मसम्बोधात् स निष्कर्म्मा तस्य भावो नैष्कर्म्यं, नैष्कर्म्यञ्च तत्सिद्धिश्च सा नैष्कर्म्यसिद्धिः नैष्कर्म्यस्य वा सिद्धिः निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणस्य सिद्धिर्निष्पत्तिः, तां नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां प्रकृष्टां कर्म्मजसिद्धिविलक्षणां सद्योमुक्त्यवस्थानरूपामिति श्रीमच्छङ्करः, परमां ध्याननिष्ठां ज्ञानयोगस्यापि फलभूतामिति श्रीमद्रामानुजः, नैष्कर्म्यफलां योगसिद्धिमिति श्रीमन्माध्वः, सर्व्वकर्म्मनिवृत्तिलक्षणां सत्त्वशुद्धिमिति श्रीमच्छ्रीधरः, निष्कर्म्म ब्रह्म तद्विषयं विचारपरिनिष्पन्नज्ञानं नैष्कर्म्यं तद्रूपां सिद्धिमिति श्रीमन्मधुसूदनः, कार्त्स्न्येन स्वरूपतः कर्म्मत्यागलक्षणां पारिव्राज्यसिद्धिमिति श्रीमन्नीलकण्ठः— अधिगच्छति प्राप्नोति ।

किमिदं नैष्कर्म्यम् ? कर्म्मणामनारम्भः । यदि कर्म्मणामनारम्भ एव नैष्कर्म्यमित्यभिप्रेतमाचार्य्येण, तत्कथं तेनोक्तम्—"न कर्म्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते । न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्म्मकृत् । कार्य्यते ह्यवशः कर्म्म सर्व्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ कर्म्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् । इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्ज्जुन । कर्म्मेन्द्रियैः कर्म्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ नियतं कुरु कर्म्म त्वं कर्म्म ज्यायो ह्यकर्म्मणः । शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्म्मणः ॥" (३।४—८) इति । उच्यते ;—कर्म्मत्यागो हि आत्मनि भगवति वा निविष्टचित्तस्य कर्म्म कृत्वापि कर्म्माकरणम्—"त्यक्त्वा कर्म्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः । कर्म्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः ॥" (४।२०) इति । न खलु स्वरूपतः कर्म्मत्यागः

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ।
समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥५०॥

सम्भवति । ननु "सर्व्वान् धर्म्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज" इत्यत्र सर्व्वान् वैदिकान् स्वभावनियतांश्च धर्म्मान् परित्यज्येति वचनात् स्वरूपतो निखिलकर्म्मत्याग एवाभिमत आचार्य्यस्य । यदि स्वरूपतो निखिलकर्म्मत्याग एव स्यात् अव्यवहितपूर्व्वं गीतेताचार्य्येण "मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥" इति । शरणापत्तेरन्यां फलनिष्पत्तिं, ब्रह्माधिष्ठिता-दीश्वरादन्यां देवतां, तत्पदविन्यासादन्यां कामनां वेदविहितेषु स्वभाव-नियतकर्म्मसु च घटमानां परित्यज्य भगवदेकान्तशरणापन्नत्वेन तन्म-नास्तद्भक्तस्तद्याजी तद्वन्दनपरायणो भवेदितस्य विपरीतानां भगवद्-भाववर्ज्जितनिखिलकर्म्मणां त्यागोऽभिप्रेतः, अन्यथा भगवति चित्त-स्थापनं तस्य भजनयाजनवन्दनादि च यत् तत्कर्म्मैवेति केनापि नास्वी-कर्त्तुं शक्यम् । ४९ ।

केनोपायेन नैष्कर्म्यसिद्धिमाप्तवान् परं ज्ञानं लभेत तं प्रवक्तुमुप-क्रमते सिद्धिमिति । सिद्धिं नैष्कर्म्यसिद्धिं प्राप्तो यथा येन प्रकारेण ब्रह्म प्राप्नोति साक्षात्सम्बन्धेनाधिगच्छति, तथा तं प्रकारं समासेन सङ्क्षेपेणैव मे मम सकाशात्, हे कौन्तेय, निबोध निश्चयेनावधारय, या साक्षात्सम्बन्धेन ब्रह्मप्राप्तिरूपा ज्ञानस्य ज्ञानयोगस्य परा निष्ठा परि-समाप्तिः । कथं ज्ञाननिष्ठा सुसम्पाद्या प्रदर्शितन्तदेवं श्रीमता शङ्क-रेण—"कीदृशी सा [परा निष्ठा] ? यादृशमात्मज्ञानम् । कीदृक् तत् ? यादृश आत्मा । कीदृशोऽसौ ? यादृशो भगवता उक्तः उप-निषद्वाक्यैश्च न्यायतश्च । ननु विषयाकारं ज्ञानं न विषयो, नाप्या-कारवानात्मेष्यते क्वचित् । ननु 'आदित्यवर्णं' 'भारूपः' 'स्वयंज्योतिः' इत्याकारवत्त्वमात्मनः श्रूयते, न, तमोरूपत्वप्रतिषेधार्थत्वात् तेषां वाक्यानाम् । द्रव्यगुणाद्याकारप्रतिषेधे आत्मनस्तमोरूपत्वे प्राप्ते तत्प्रति-

पिवार्यम्यादित्यवर्णमित्यादीनि वाक्यानि। अरूपमिति च विशेषतो रूपप्रतिषेधादविषयत्वाच्च—'न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्च नैनम्,' 'अशब्दमस्पर्शम्' इत्याद्येः। तस्मादात्माकारं ज्ञानमित्यनुपपन्नम्। कथं तर्ह्यात्मनो ज्ञानम्? सर्व्वं हि यद्विषयं ज्ञानं तत्तदाकारं भवति, निराकारश्चात्मेत्युक्तम्। ज्ञानात्मनोरुभयोर्निराकारत्वे कथं तद्भावना-निष्ठेति? नात्यन्तनिर्म्मलत्वस्वच्छत्व-सूक्ष्मत्वोपपत्तेरात्मनो बुद्धेश्चात्मसमनैर्म्मल्याद्युपपत्तेरात्मचैतन्याकाराभासत्वोपपत्तिः, बुद्ध्याभासं मनः, तदाभासानीन्द्रियाणि, इन्द्रियाभासश्च देहः; अतो लौकिकैर्देहमात्र एवात्मदृष्टिः क्रियते। देहचैतन्यवादिनश्च लोकायतिकाश्चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुष इत्याहुः, तथान्ये इन्द्रियचैतन्यवादिनः, अन्ये मनश्चैतन्यवादिनः, अन्ये बुद्धिचैतन्यवादिनः, ततोऽप्यन्तरमव्यक्तमव्याकृताख्यमविद्यावस्थमात्मत्वेन प्रतिपन्नाः केचित् प्रकृतिचैतन्यवादिनः। सर्व्वत्र हि बुद्ध्यादिदेहान्ते आत्मचैतन्याभासतात्मभ्रान्तिः कारणमित्यतश्चात्मविषयं ज्ञानं न विधातव्यम्, किन्तर्हि नामरूपाद्यनात्माध्यारोपेण निवृत्तिरेव कार्य्या, नात्मचैतन्यविज्ञानं सर्व्वैरभ्युपगम्यते, अविद्याध्यारोपितसर्व्वपदार्थाकारैरेव विशिष्टतया गृह्यमाणत्वात्। अतएव विज्ञानवादिनो बौद्धाः विज्ञानव्यतिरेकेण वस्त्वेव नास्तीति प्रतिपन्नाः प्रमाणान्तरनिरपेक्षताञ्च स्वसंविदितत्वाभ्युपगमेन। तस्मादविद्याध्यारोपणनिराकरणमात्रं ब्रह्मणि कार्त्स्न्यम् न तु ब्रह्मविज्ञाने यत्नः, अत्यन्तप्रसिद्धत्वात्; अविद्याकल्पितनामरूपविशेषाकारप्रकृतबुद्धित्वादत्यन्तप्रसिद्धं सुविज्ञेयमासन्नतरम्, आत्मतत्त्वमप्यप्रसिद्धं दुर्व्विज्ञेयमतिदूरमन्यदिव च प्रतिभात्यविवेकिनां; वाह्याकारनिवृत्तबुद्धीनान्तु लब्धगुर्व्वात्मप्रसादानां नातः परं सुखं सुप्रसिद्धं सुविज्ञेयमासन्नमस्ति, तथाचोक्तं प्रत्यक्षावगमं धर्म्यमित्यादि। केचित्तु पण्डितम्मन्या निराकारत्वादात्मवस्तु नोपैति बुद्धिः, अतो दुःसाध्या सम्यग्ज्ञाननिष्ठेत्याहुः। सत्यमेवं गुरुसम्प्रदायरहितानामश्रुतवेदान्तानामत्यन्तवहिर्व्विषयासक्तबुद्धीनां सम्यक्प्रमाणेष्वकृतश्रमाणाम्; त-

विपरीतानान्तु लौकिकशास्त्रप्रामाण्यकल्पितवस्तुनि बहुविधितरा दुःसम्पाद्या आत्मचैतन्यव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरस्यानुपलब्धेः, यथा चैतदेवमेव आत्मवि-तथावोचाम ; उक्तञ्च भगवता 'यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः' इति । तस्माद्बाह्याकारभेदबुद्धिनिवृत्तिरेवात्मस्वरूपावलम्बने कारणम्— न ह्यात्मा नाम कस्यचित् कदाचिदप्रसिद्धः प्राप्यो हेय उपादेयो वा ; अप्रसिद्धे हि तस्मिन्नात्मनि स्वार्थाः सर्व्वाः प्रवृत्तयः व्यर्थाः प्रसज्येरन् । न च देहाद्यचेतनार्थत्वं शक्यं कल्पयितुं, न च सुखार्थं सुखं दुःखार्थं वा दुःखमात्मावगत्यवसानार्थत्वाच्च सर्व्वव्यवहारस्य । तस्माद्यथा स्वदेहस्य परिच्छेदाय न प्रमाणान्तरापेक्षा, ततोऽप्यात्मनोऽन्तरतमत्वात्तदवगतिं प्रति न प्रमाणान्तरापेक्षा इत्यात्मज्ञाननिष्ठा विवेकिनां सुप्रसिद्धेति सिद्धम् । येषामपि निराकारं ज्ञानमप्रत्यक्षं तेषामपि ज्ञानवशेनैव ज्ञेयावगतिरिति ज्ञानमत्यन्तप्रसिद्धं सुखादिवदेवेत्यभ्युपगन्तव्यम् । जिज्ञासानुपपत्तेश्चाप्रसिद्धञ्चेत् ज्ञानं ज्ञेयवज्जिज्ञास्येत यथा ज्ञेयं घटादिलक्षणं ज्ञानेन ज्ञाता व्याप्तुमिच्छति, तथा ज्ञानमपि ज्ञानान्तरेण ज्ञाता व्याप्तुमिच्छेत्, न चैतदस्ति । अतोऽत्यन्तप्रसिद्धं ज्ञानं ज्ञाताप्यतएव प्रसिद्ध इति । तस्मात् ज्ञाने यत्नो न कर्त्तव्यः, किन्त्वनात्मबुद्धिनिवृत्तावेव । तस्मात् ज्ञाननिष्ठा सुसम्पाद्या" इति । युक्त-मुक्तं 'ज्ञाने यत्नो न कर्त्तव्यः, किन्त्वनात्मबुद्धिनिवृत्तावेव' इति । अथ जिज्ञासोपतिष्ठते, कोऽसावुपायोऽनात्मबुद्धिनिवृत्तौ ? येनावृतं तिष्ठति ज्ञानं तदपनयनमिति चेत्, काम एव सः । विषयानुध्यानात् सङ्गः, सङ्गात् कामो जायते(२।६२)ऽतो विषयाभिनिवेशलक्षणसङ्गत्याग एव कामत्यागः । तेन ज्ञानमनावृतं सत् भ्रमबुद्धिं निराकरोति ।

आत्मनिरतत्वेन भगवद्भावप्रणोदनेन वा सङ्गफलत्यागपूर्व्वककर्म्मानुष्ठानं कर्म्मत्याग इत्यभिधीयते । अयमेव नैष्कर्म्य संज्ञां लभते । अतएवाह श्रीमच्छ्रीधरः—"सङ्गफलयोस्त्यागेन कर्म्मानुष्ठानमपि नैष्कर्म्यमेव कर्त्तृत्वेऽभिनिवेशाभावात्, तदुक्तं 'नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्' इत्यादि श्लोकचतुष्टयेन" इति । "नैष्कर्म्ममप्यच्युत-

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ।
शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥५१॥
विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥५२॥
अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्म्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥५३॥

भाववर्जितं न शोभते" इति न्यायात् साक्षाद्भगवद्भावप्रणोदित-नैष्कर्म्यमेव परमनैष्कर्म्यमित्युच्यते । ननु 'मन्मना भव मद्याजी' 'सर्व्वान् धर्म्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज' इत्युक्त्या प्रदर्श्यते, न तु "सर्व्वकर्म्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी" इत्यनेन ; केवलात्मनिष्ठायामपि तत्सम्भवात् । ५० ।

येनोपायेनापरोक्षब्रह्मज्ञानमाप्नोति तदाह त्रिभिः—बुद्ध्येति, विविक्तेति, अहङ्कारमिति । विशुद्धया पूर्व्वोक्तया (१८।३०) सात्त्विकया बुद्ध्या युक्तः सम्पन्नः, धृत्या पूर्व्वोक्तया (१८।३३) सात्त्विकया आत्मानं नियम्य च वशीकृत्य शब्दादीन् विषयान् भगवच्चिन्तनविरुद्धान् त्यक्त्वा [illegible]—शरीरस्थितिमात्रान् केवलान् भुक्त्वा ततोऽधिकान् त्यक्त्वेति श्रीमच्छङ्करः, रागद्वेषौ विषयनिष्ठौ च—शरीरस्थितार्थत्वेन प्राप्तेष्विति श्रीमच्छङ्करः—व्युदस्य परित्यज्य विविक्तसेवी ध्यानप्रतिकूलजनकोलाहलादिविवर्जितप्रदेशे विद्यमानः, लघ्वाशी मिताशनशीलः—विविक्तसेवालघ्वशनयोर्निद्रादिदोषनिवर्त्तकत्वेन चित्तप्रसादहेतुत्वाद्ग्रहणमिति श्रीमच्छङ्करः, यतवाक्कायमानसः वाक् च कायश्च मानसञ्च यतानि ध्यानाभिमुखीकृतानि यस्य सः—उपरतकरण इति श्रीमच्छङ्करः, नित्यं ध्यानयोगपरः "आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत्" (६।२५) इत्यादिनोक्तो ध्यानयोगस्तत्परायणः—ध्यानमात्मस्वरूपचिन्तनं योग आत्मस्वरूपविषये एकाग्रीकरणं तौ ध्यानयोगौ परत्वेन कर्त्तव्यौ

यत्नेनेति श्रीमच्छङ्करः, ध्यानेन यो योगो ब्रह्मसंस्पर्शस्तत्पर इति श्रीमच्छ्रीधरः, हरिचिन्तननिरत इति श्रीमद्बलदेवः, चित्तस्यात्माकारप्रत्ययावृत्तिधारणम् आत्माकारप्रत्ययेन निर्वृत्तिकसम्पादनं योगस्तत्परः ………न तु मन्त्रजपतीर्थयात्रादिपर इति श्रीमन्मधुसूदनः, वैराग्यं विषयवैतृष्ण्यम्—दृष्टानुश्रविकविषयदोषामर्शेन तत्र विरागतामिति श्रीमद्रामानुजः—समुपाश्रितः; अहङ्कारमभिमानं—महाकुलप्रसूतोऽहं महतां शिष्योऽहमस्मि, नास्ति द्वितीयो मत्सम इत्यभिमानमिति श्रीमन्मधुसूदनः, बलं दुराग्रहं—सामर्थ्यं कामरागादियुक्तमिति श्रीमच्छङ्करः, दर्पं योगयुक्तोऽहमिति मदेन धर्मातिक्रमप्रवृत्तिं—दर्पो नाम हर्षानन्तरभावी धर्मातिक्रमहेतुः 'हृष्टो दृप्यति दृप्तो धर्ममतिक्रामति' इति स्मरणात् इति श्रीमच्छङ्करः; कामं भोग्येष्वभिलाषं, क्रोधं द्वेषं, परिग्रहं परोपनीतशरीरधारणोपयोगिवस्त्राद्युपकरणस्वीकारं विमुच्य परित्यज्य निर्ममः ममताशून्यः सन् शान्तः उपरतः ब्रह्मभूयाय ब्रह्मस्वरूपैक्याय—ब्रह्मणि भावो ब्रह्मभूयं ब्रह्मणि स्थितिः सर्वदा तन्मनस्कतेति श्रीमन्माध्वः, ब्रह्मसाक्षात्कारायेति श्रीमन्मधुसूदनः, कल्पते योग्यो भवति। अत्र श्रीमन्नीलकण्ठः—" 'नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः। नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्॥' इति प्रज्ञानेन शास्त्राचार्योपदेशजेन ज्ञानेन दुश्चरितादिसेवनाद्विरक्तः शान्तो जितचित्तः समाहितो निरुद्धचित्तवृत्तिरपि अशान्तमानसो योगैश्वर्यासक्तचित्तः एवमात्मानं न प्राप्नुयादिति श्रुत्यर्थः; तदिदमाह अहङ्कारमिति। यदा तु योगी यतमानसोऽस्मितामात्रप्रत्ययो भवति तदा सैवास्मितामात्रस्थितिर्विषयाभिमुखा अहङ्कार इत्युच्यते विषयविमुखा त्वस्मितेति। ततस्तमहङ्कारं निगृह्णीयात्; तदनिग्रहे योगी बलं सत्यसङ्कल्पादिसामर्थ्यमात्मनः पश्यन् दर्पं करोति न मत्तुल्योऽन्योऽस्तीति मन्यते, ततश्च 'दृप्तो धर्ममतिक्रामति' इत्यापस्तम्बवचनात् दिव्यान् कामानिच्छति, तत्र केनचिन्निमित्तेन कामप्रतिबन्धे सति क्रोधवान् भवति, ततः परोत्सादनाय भूयांसं शिष्यादिपरिग्रहं सम्पादयति, ततो नश्यतीति।

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति।
समः सर्व्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥५४॥

तस्मात् सर्व्वानर्थमूलभूतमहङ्कारमेव विमुच्य तत इतरान् सर्व्वान् विमुञ्चति। अहङ्कारविमोकेऽपि निर्म्ममत्वं तत्प्रदर्शितेषु विषयेषु ममताशून्यत्वे सत्यहङ्कारशिथिलीभूतो विषयवैमुख्यं प्राप्य स्वकारणेऽस्मितायां विलीयते ततः शान्तोऽस्मिताया अपि प्रलयान्निरिन्धनाग्निवदुपरतो योगी ब्रह्मभूयाय कल्पते" इति। ५१—५३।

ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरं परा भक्तिरुदेतीत्याह ब्रह्मभूत इति। ब्रह्मभूतः ब्रह्मण्यवस्थितः ब्रह्मसाक्षात्कारकृतकृत्यः, प्रसन्नात्मा प्रसन्नचेताः, लब्धात्मप्रसादस्वभाव इति श्रीमच्छङ्करः, न शोचति अपचयमुद्दिश्य न सन्तप्यते, न काङ्क्षति अप्राप्तमुपचयं नाभिलषति। अत्र श्रीमन्नीलकण्ठः—"यो हि सुप्तो लये वा निपतितो योगी व्युत्थाने जडदेहस्तमोग्रस्तचित्त इव तन्द्रालुरुत्तिष्ठति, ब्रह्मभूतस्तु प्रसन्नात्मा प्रसन्नचेता लघुशरीरः अहतेनैव समाधिसुखेन हृष्टस्तदेकप्रवणेन न शोचति नष्टं नाप्यप्राप्तं काङ्क्षति" इति। एवम्भूतोऽपरोक्षज्ञानसम्पन्नो योगी सर्व्वेषु भूतेषु समो वैषम्यभाववर्ज्जितः, पराम्—अव्यवधानेन साक्षात्कारफलामिति श्रीमन्मधुसूदनः—मद्भक्तिं मयि सर्व्वान्तर्यामिणि भक्तिं परानुरक्तिं लभते प्राप्नोति। "समः सर्व्वेषु भूतेषु" इत्यनेन "येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि" (४।३५) इति परामृश्यते। ज्ञानेनाशेषाणि भूतान्यात्मनि तदनन्तरं तानि सर्व्वान्तर्यामिणि पश्यन् सर्व्वेषु भूतेषु समत्वं लभते साधकः, समत्वेन परा भक्तिः। यत् पुनः श्रीमद्रामानुजेन व्याख्यातं—"मदतिरिक्तेषु सर्व्वभूतेष्वनादरणीयतायां समो निखिलं वस्तुजातं तृणवन्मन्यमानो मद्भक्तिं लभते पराम्" इति, तत्तु महतो महीयसः साक्षात्कारे सर्व्वस्य तुच्छत्वापत्त्या युक्तम्, अन्यथा साधनावस्थायां—"खं वायुमग्निं सलिलं महीञ्च ज्योतींषि सत्त्वानि दिशो द्रुमादीन्। सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत् किञ्च भूतं प्रणमेदनन्यः॥"

भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः ।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥५५॥

(भा, ११स्क, २अ, ४१श्लो) इत्यादिभिर्विहितस्य सर्व्वत्र भगवद्धर्मेण भूतावमाननाशून्यत्वस्यापेक्षितत्वात् न तथा वक्तुं शक्यते । "मद्भक्तः सरितां पतिं चुलुकवत् खद्योतवद्भास्करं मेरुं पश्यति लोष्टवत् किमपरं भूमिः पतिं भृत्यवत् । चिन्तारत्नचयं शिलाशकलवत् कल्पद्रुमं काष्ठवत् संसारं तृणराशिवत् किमपरं देहं निजं भारवत् ॥" इति भक्तजनानुभूतिर्विभावनन्ते निमग्नताया उदेति, इतरवस्तुजातस्य तत्सन्निधावतितुच्छत्वात् ।

षट्चत्वारिंशे स्वकर्म्मणा भगवदर्च्चनया या सिद्धिरुक्तिता सैव सन्न्यासेन "ब्रह्मण्याधाय कर्म्माणि" (५।१०) इत्येवमादिना साक्षाद्भगवत्प्रेरणासम्भूतेन परमा नैष्कर्म्यसिद्धिः, ध्यानयोगेन ब्रह्मसंस्पर्शलक्षणेन परा ज्ञाननिष्ठा, भगवत्साक्षात्कारेण परा भक्तिरिति भिन्ना विशेषाख्यां लभते । परोक्षदशायां नैष्कर्म्यं ज्ञानं भक्तिरेवापरोक्षदशायां परमनैष्कर्म्यं परज्ञानं परभक्तिः । एतत्त्रयं समन्वितभावेनैव तिष्ठतीति 'मन्मना भव' इत्याद्युपसंहारवाक्यात् सुव्यक्तम् । ५४ ।

परया भक्त्या किं भवतीत्याह भक्त्येति । उक्तया भक्त्या तत्त्वतः स्वरूपतो गुणतश्च यावान् व्यापकत्वेन सर्व्वमभ्युदय सर्व्वातीतः—सर्व्वव्यापीति श्रीमच्छ्रीधरः, यश्च निखिलानन्तकल्याणगुणाकरः पिता माता धाता सुहृत्—सच्चिदानन्दघन इति श्रीमच्छ्रीधरः—अस्मि, तं मां परभक्तोऽभिजानाति अनुभवति । ततः स्वरूपगुणानुभवोच्छलहृदयत्वादनन्तरं मां तत्त्वतोऽनन्तसौन्दर्य्यरसपूर्णत्वेन ज्ञात्वा ज्ञानं लब्ध्वा तदनन्तरं तादृशज्ञानानन्तरं मां सर्व्वान्तर्यामिणं विशते मयात्मसात्कृतो राजते । अहमेवान्तर्यामितया सर्व्वं करोमि स त्वविरोधिभावेन मयि तिष्ठतीत्यर्थः । पद्यमिदं विभिन्नैर्व्याख्यातृभिर्विभिन्नभावेन व्याख्यातं, तद्यथा श्रीमच्छङ्करेण—"ततो ज्ञानलक्षणया भक्त्या माम-

भिजानाति यावानहमुपाधिकृतविस्तरभेदः, यश्चाहं विध्वस्तसर्व्वोपा-
धिभेदोऽभिमत उत्तमपुरुष आकाशकल्पस्तं मामद्वैतं चैतन्यमात्रैकरस-
मजमजरममरमभयमनिधनं तत्त्वतोऽभिजानाति, ततो मामेवं तत्त्वतो
ज्ञात्वा विशते तदनन्तरं मामेव। नात्र ज्ञानानन्तरप्रवेशक्रिये भिन्ने
विवक्षिते ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमिति, किन्तर्हि फलान्तराभावात्
ज्ञानमात्रमेव—'क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि' इत्युक्तत्वात्।………सेयं
ज्ञाननिष्ठा आर्त्तादिभक्तित्रयापेक्षया परा चतुर्थी भक्तिरित्युक्ता, तया
परया भक्त्या भगवन्तं तत्त्वतोऽभिजानाति, यदनन्तरमेवेश्वरक्षेत्रज्ञभेद-
बुद्धिरशेषतो निवर्त्तते, अतो ज्ञाननिष्ठालक्षणया भक्त्या मामभिजाना-
तीति वचनं न विरुध्यते" इति। श्रीमद्रामानुजेन—"स्वरूपतः स्वभा-
वतश्च योऽहं, गुणतो विभूतितोऽपि यावांश्चाहं, तं मामेवंरूपया भक्त्या
तत्त्वतो विजानाति। मां तत्त्वतो ज्ञात्वा तदनन्तरं तत्त्वज्ञानान्तरं ततो
भक्तितो मां विशते प्रविशति, तत्त्वतः स्वरूपस्वभावगुणविभूतिदर्शना-
नन्तरकालभाविन्यानवधिकातिशयभक्त्या मां प्राप्नोतीत्यर्थः। अत्र तत
इति प्राप्तिहेतुतया निर्दिष्टा भक्तिरेव 'भक्त्या त्वनन्यया शक्यः' इति
तस्या एव तत्त्वतः प्रवेशहेतुताभिधानात्" इति। श्रीमद्बलदेवेन—"ततो
मत्परभक्तितो हेतोरुक्तलक्षणं मां तत्त्वतो याथात्म्येन ज्ञात्वानुभूय
तदनन्तरं तत एव हेतोर्मां विशते मया सह युज्यते, पुरं प्रविशतीत्यत्र
पुरसंयोग एव प्रतीयते न तु पुरात्मकत्वम्। अत्र तत्त्वतोऽभिज्ञाने
प्रवेशे च भक्तिरेव हेतुरुक्तो बोध्यः।………तदनन्तरमिति मत्स्वरूप-
गुणविभूतितात्त्विकानुभवादुत्तरस्मिन् काले इत्यर्थः। यद्वा परया
भक्त्या मां तत्त्वतो ज्ञात्वा ततस्तां भक्तिमादायैव मां विशते—स्यद्नापि
कर्त्तरि पञ्चमी" इति। श्रीमन्मधुसूदनेन—"भक्त्या निदिध्यासना-
त्मिकया ज्ञाननिष्ठया मामद्वितीयमात्मानमभिजानाति साक्षात् करोति।
यावान् विभुर्नित्यश्च, यश्च परिपूर्णसच्चिदानन्दघनः सदा विध्वस्तसर्व्वो-
पाधिरत्यन्तैकरस एकस्तावन्तं तञ्चाभिजानाति। ततो मामेवं तत्त्वतो
ज्ञात्वा अहमस्म्यखण्डानन्दाद्वितीयं ब्रह्मेति साक्षात्कृत्य विशते अज्ञा-

सर्व्वकर्म्माण्यपि सदा कुर्व्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥५६॥

ततस्तदनन्तरं सर्व्वोपाधिशून्यतया मद्रूप एव भवति । तदनन्तरं च प्रारब्धकर्म्मभोगेन देहपातानन्तरं न तु ज्ञानानन्तरमेव" इति । श्रीमन्नीलकण्ठेन—"मामुक्तविषयया भक्त्या ज्ञानी अभितः साकल्येन जानाति । साकल्यमेवाह यावानिति । किमहमणुपरिमाणो वा, देहसम्मितो वा, तार्किकाणामिवाकाशवत् सकलमूर्त्तद्रव्यसंयोगित्वलक्षणविभुत्वाश्रयो वा, सप्रपञ्चाद्वैतवादिनामिव स्वगतभेदवान् वा, अखण्डैकरसो वेति परिमाणतः तत्त्वतो मां तत्पदार्थं जानाति । तथा यश्चास्मीति । देहेन्द्रियप्राणमनसामन्यतमः कियत्कालस्थायी वा, क्षणिकविज्ञानरूपो वा, शून्यं वा, कर्त्ता भोक्ता वा, जड़ो वा, जड़ाजड़रूपो वा, चिद्रूपो भोक्ता वा, कर्त्तृत्वभोक्तृत्ववर्ज्जित आनन्दघनो वेति तत्त्वतः सर्व्वसंशयराहित्येन मामजरममरमभयमशोकं जानाति...... । मां विभुं सच्चिदानन्दघनं तत्त्वतो ज्ञात्वा सर्व्वोपाधिविनिर्म्मुक्तं याथात्म्येन ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य ततो ज्ञानान्ते ब्रह्मभावं गतो भवतीत्यर्थः ....यद्वा तत इति कारणब्रह्मभावापत्तिः सर्व्वात्मरूपा...... । अनन्तरं कारणभावापत्तेरनुपदमेव तत्........शुद्धं ब्रह्म विशते दर्पणापाये प्रतिबिम्बो बिम्बमिव प्रविशति कार्य्योपाधीनां जीवानां कारणोपाधीश्वरप्राप्तिद्वारैव निष्कलब्रह्मप्राप्तिरित्यावेदितं प्रागेव । यद्वा मां ज्ञात्वा तद्विशत इत्येतावतैव ज्ञानप्रवेशयोः पौर्व्वापर्य्यं सिद्ध तदनन्तरमिति तच्छब्देन बुद्धिस्थं देहं परामृश्य तत्पातानन्तरमिति व्याख्येयम् । यतो जातेऽपि तत्त्वज्ञाने यावद्देहपातं प्रारब्धकर्म्मणां प्रतिबन्धाद्विदेहकैवल्यं न प्राप्यते, अन्यथा ज्ञानसमकालमेव देहपातापत्तिः स्यात्" इति । ५५ ।

स्वकर्म्मणा भगवदर्च्चनया या परमा नैष्कर्म्यसिद्धिरुपतिष्ठते, सैवान्तर्भूतज्ञानत्वात् योगाय प्रयोजयन्ति, तेन च भवति ब्रह्मसाक्षात्कारः ।

चेतसा सर्व्वकर्म्माणि मयि सन्न्यस्य मत्परः ।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥५७॥

ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरं तदाविष्टचित्तत्वात् परानुरक्तिरूपा परा भक्ति-रुदेतीत्युक्तम् । सम्प्रति त्रयाणामन्वितत्वप्रदर्शनार्थं प्रथमं परमां नैष्कर्म्यसिद्धिमितरद्वयान्वितामुपवर्णयति सर्व्वकर्म्माण्यपीति । मद्व्य-पाश्रयः अहमेव व्यपाश्रयः साक्षात्सम्बन्धेनाश्रयः शरणं यस्य स सदा नित्यानि नैमित्तिकानि सर्व्वकर्म्माणि अपि कुर्व्वाणो मत्प्रसादात् शाश्वतं नित्यकालस्थायि अव्ययम् अक्षय्यं पदं स्थानम् अवाप्नोति प्राप्नोति । यदत्र श्रीमन्मधुसूदनेनोक्तं "सन्न्यासश्च ब्राह्मणेन कर्त्तव्यो न क्षत्रियवैश्याभ्याम्" इति तत्तु विचारितं प्राक् (९१पृ,) । अत्र श्रीमन्नीलकण्ठ आह— "ननु 'तद्यथैषीकातूलमग्नौ प्रोतं दूयेतैवं हास्य सर्व्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' इति पूर्व्वकर्म्मणां ज्ञानेन प्रायश्चित्तेनेव सत्यपि नाशश्रवणे ज्ञानोत्तर-कालीनानां कर्म्मणां नाशाभावात् ज्ञानोत्तरमपि देहधारणे स्वाभा-विकानां कर्म्मणां वर्ज्जनस्यासम्भवात्, अवश्यं ज्ञानिनोऽपि बन्धः स्यादि-त्याशङ्क्याह, सर्व्वकर्म्माणीति । मद्व्यपाश्रयोऽहमेव प्रज्ञानघनः प्रत्य-गात्मा व्यपाश्रय आश्रयो यस्य स मद्व्यपाश्रयो ज्ञानी सर्व्वकर्म्माणि विहितानि निषिद्धानि वा सदाऽसकृत् कुर्व्वाणोऽपि मत्प्रसादात् मदनु-ग्रहात् शाश्वतं नित्यम् अव्ययं परमसर्व्वोत्कृष्टं पदं पदनीयं मोक्ष-मवाप्नोति, न तु ज्ञानोत्तरमपि क्रियमाणैः कर्म्मभिर्बध्यते 'तस्य पुत्रा-दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यामिति च, न ह वा एवंविदि किञ्चन रज आध्वंसते तं विदित्वा न लिप्यते कर्म्मणा पापकेन' इत्यादि शास्त्रेण तत्त्वज्ञानिनः कर्म्मालेपश्रवणात्" इति । ५६ ।

'मद्व्यपाश्रयः' इति विशेषणेन किमायातीति तदेव स्फोटयन्नाचष्टे-चेतसेति । चेतसा विवेकबुद्ध्या साक्षात्सम्बन्धेन तत्त्वज्ञानतः मयि सर्व्वाणि कर्म्माणि सन्न्यस्य सङ्गफलत्यागेन समर्प्य मत्परः अहमेव परः प्रियतमो यस्य स त्वं मत्परः, बुद्धियोगं पूर्व्वोक्तम् (२।४९) समत्वबुद्धि-

मच्चित्तः सर्व्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।
अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥५८॥
यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।
मिथ्यैव व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥५९॥
स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्म्मणा ।
कर्त्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥६०

लक्षणम् उपाश्रित्य एकात्मभावेनावलम्ब्य सततं मयि सर्व्वान्तर्यामिणि चित्तं यस्य स मच्चित्तो भव। अत्र कर्म्मसमर्पणेन नैष्कर्म्यं, भगवत्परत्वेन भक्तिः भगवच्चित्तत्वेन ज्ञानम् ; भगवत्साक्षात्सम्बन्धवशात् तेषां परत्वम् । ५७ ।

भगवच्चित्ततया तदाज्ञापालनमेव संसारतरणे हेतुः विपरीते विनाश इत्याह मच्चित्त इति। मच्चित्तः मयि सर्व्वान्तर्यामिणि निबद्धचित्तः सन् मत्प्रसादात् मदनुग्रहात् सर्व्वदुर्गाणि सर्व्वविधानि सङ्कटानि तरिष्यसि। अथ चेत् त्वमहङ्कारात् स्वज्ञानाभिमानात् न श्रोष्यसि मन्निदेशे कर्णपातं न करिष्यसि विनङ्क्ष्यसि विनाशं गमिष्यसि। सर्व्वान्तर्यामिभगवन्निदेशश्रवणमेव संसारसागरोत्तारे हेतुः, तदश्रवणं विनाशायेति फलितार्थः। ५८।

सर्व्वाणि साधनान्यस्मिन् शास्त्रे प्रकृतिमाश्रित्यैव व्यवस्थितानि। प्रकृतिरनुल्लङ्घनीया। सैषा सर्व्वान्तर्यामिण एवाधीना। अतस्तेनैक्यमेव तां स्ववशे स्थापयति। एतदेव दर्शयितुमर्ज्जुनमेव दृष्टान्तत्वेन गृह्णाति यदिति। अहङ्कारं स्वज्ञानाभिमानम् आश्रित्य न योत्स्ये इति यन्मन्यसे एष ते तव व्यवसायः निश्चयः मिथ्यैव। त्वां प्रकृतिः नियोक्ष्यति तन्नियते कर्म्मणीति शेषः। ५९।

तत्र कारणं विवृणोति स्वभावजेनेति। हे कौन्तेय; स्वभावजेन क्षत्रियस्वभावोत्पन्नेन स्वेन कर्म्मणा निबद्धः मोहात् अविवेकात् यत्

ईश्वरः सर्व्वभूतानां हृद्देशेऽर्ज्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन् सर्व्वभूतानि यन्त्रारूढ़ानि मायया ॥६१॥
तमेव शरणं गच्छ सर्व्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम्॥६२
इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥६३॥

युद्धकर्म्म कर्त्तुं नेच्छसि, अवशोऽपि सन् तत्कर्म्म करिष्यसि। धिक् ते गाण्डीवमिति यदि कोऽपि त्वामाक्षिपेत्, अधुनैव रोषभरेण तेन संग्रामप्रवृत्तो भविष्यसि, अतः किं वृथा तव 'न योत्स्ये' इति निश्चयेनेत्याचार्य्याभिप्रायः । ६० ।

एवं प्रकृतिसम्पर्कीणं ज्ञानमुद्दिश्य परमज्ञानमूलं सर्व्वान्तर्यामिणः प्रेरकत्वमुपदिशति ईश्वर इति। यन्त्रारूढ़ानीव यथा यन्त्रारूढ़ानि दारुकृतपुरुषादीनि तथा सर्व्वभूतानि मायया प्रज्ञया निजज्ञानशक्त्या भ्रामयन् कर्म्मसु प्रवर्त्तयन्, हे अर्ज्जुन, सर्व्वभूतानां हृद्देशे ईश्वरोऽन्तर्यामितया तिष्ठति। एवं प्रवर्त्तनं जीवानां कल्याणार्थं विपथात् प्रत्यावर्त्तनार्थमिति न दोषाय । ६१ ।

सर्व्वान्तर्यामिणः शरणापत्त्या कृतकृतार्थतामाह तमेवेति। हे भारत, तमेव सर्व्वान्तर्यामिणमीश्वरं सर्व्वभावेन सर्व्वात्मना शरणं गच्छ आश्रय। तत्प्रसादात् तदनुग्रहात् परां शान्तिं शाश्वतं नित्यकालस्थायि स्थानञ्च प्राप्स्यसि । ६२ ।

प्रेरकेण सर्व्वान्तर्यामिणा एकत्वमापन्नः कर्म्मानुतिष्ठेदिति गुह्यं परमं ज्ञानमुपदिष्टमवेत्याह इतीति। इति मया ते तुभ्यं गुह्याद्गुह्यतरं ज्ञानमाख्यातं कथितम्। एतत् अशेषेण कार्त्स्न्येन विमृश्य पर्य्यालोच्य यथा इच्छसि तथा कुरु । ६३ ।'

सर्व्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः।
इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥६४॥
मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥६५॥

एवं सर्व्वान्तर्यामिणः प्रेरकस्य परोक्षज्ञानमुपदिश्य परनैष्कर्म्यं परज्ञानं परभक्तिञ्च समन्वय्य तदपरोक्षज्ञानं वक्तुमाह सर्व्वेति। भूयः पुनः सर्व्वगुह्यतमं मे परमं प्रकृष्टं वचः शृणु। मे मम दृढमनन्य-भावेनाव्यभिचारेण इष्टः प्रियोऽसीति यतः, ततस्ते हितं कल्याणं वक्ष्यामि। ६४।

नवमाध्याये गुह्यतमं ज्ञानं वक्तुं प्रतिज्ञाय तत्रैव परनैष्कर्म्यं पर-ज्ञानं परभक्तिञ्च सूचितवानाचार्य्यः। अध्यायान्ते येन पद्येन योग-त्रयं समन्वितं तदेवात्र सर्व्वगीतार्थसारभूतत्वात् पुनरुच्यते तेन मन्मना इति। मन्मना मच्चित्तो भव, मद्भक्तो मद्भजनशीलो भव, मद्याजी मद्यजनशीलो भव, मां नमस्कुरु प्रह्वीभवनेनाराधय, मां सर्व्वान्तर्यामिणमेव एष्यसि प्राप्स्यसि सत्यं निश्चितं ते तुभ्यं प्रतिजाने प्रतिज्ञां करोमि। अत्र साक्षात्सम्बन्धेनान्तर्यामिणि चित्तस्थापनं, तद्भजनं तद्यजनं तद्वन्दनम् एकत्र योगत्रयस्य सम्मेलनं साधयतीति प्रदर्शितं प्राक्। नवमे—"यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्। यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम्॥ शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्म्मबन्धनैः। सन्न्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि॥" (९।२७-२८) इति ध्वनितं परनैष्कर्म्यम्। "ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामु-पासते। एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम्॥" (९।१५) इत्या-रभ्य पञ्चभिः श्लोकैः साक्षाद्भगवज्ज्ञानोपदेशेन सूचितं परज्ञानम्, "ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्।" (९।२९) इति सूचिता परभक्तिः। अत्र श्रीमन्नीलकण्ठः—"अहं प्रत्यगात्मानन्दैक-घनः परिपूर्णस्तदाकारं मनो यस्य स मन्मना भव, एतेन ब्रह्मात्मभेदो-

सर्व्वान् धर्म्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वां सर्व्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥६६॥

ऽपि साक्षात्करणीय इति उत्तरषट्कार्थं उक्तः । कथमेवंविधा ज्ञाननिष्ठा लभ्यतेऽत आह मद्भक्तो भव, एतेन भगवदुपासनात्मको मध्यमषट्कार्थं उक्तः । कथमल्पपुरुषस्य भक्तिरुदेष्यतीत्यत आह मद्याजी भगवदर्थकर्म्मकारणशीलो भव, एतेन कर्म्मप्रधान आद्यषट्कार्थो विवृतः । ननु यस्य भगवद्याजित्वं न सम्भवति दारिद्र्यात् श्रद्धाद्यभावाद्वा तस्य भगवद्भक्तिर्दीर्घव्याहत्याकारा चेतोवृत्तिर्दुर्लभतरेत्याशङ्क्याह, मां नमस्कुरु प्राकृतभक्तैव प्रतिमादौ भगवन्तं सर्व्वोपचारसमर्पणेन नमस्कारादिना सम्यगाराधय...... । एवमुक्तस्य सोपानत्रयारूढस्य फलमाह मामिति, मामेव तत्पदार्थं सर्व्वजगत्कारणं सर्व्वेश्वरं सर्व्वशक्तिमखण्डैकरसं त्वमेष्यसि प्राप्स्यसि बिम्ब इव प्रतिबिम्बं घटाकाश इव महाकाशम्" इति । पद्येऽस्मिन् साक्षात्सम्बन्धेन सर्व्वान्तर्यामिणं पश्चात्तन्मनस्त्वादिकमुपदिष्टमतः परोक्षत्वेनाच तदर्शनमनुमोदितमाचार्य्येणेति श्रीमन्नीलकण्ठस्य मतिर्न चारुतरा । ६५ ।

शास्त्रेऽस्मिन् सोपानपरम्परया साधकानामुच्चभूमावारोहणं निबद्धम् । तत्र प्रथमं देहात्मनोर्विवेकेन पन्थारम्भः, न ह्यात्मज्ञानं विना साधकत्वमेव सम्भवति । कोऽहमित्यजानतो विषयेन्द्रियसर्व्वस्वता नामापरिहार्य्या । यदा स दुःखार्त्तो न विषयेषु रमते तदात्मानुसन्धाने प्रवृत्तिर्भवति । आत्मा देहातिरिक्तो, देहविनाशे न तस्य विनाशः ; स तु स्वयमविकारो, विकारस्तु देहधर्म्म इति विचारः साधनस्य प्रथमसोपानम् । देहस्य प्रकृतिजत्वात्, प्रकृत्या नित्यसम्बन्धत्वात्, आत्मनश्च प्रकृतेरतीतत्वात् प्रकृतिसम्भूतविषयेन्द्रियक्रियातः स्वस्य ज्ञातत्वं वस्तुतो दर्शनादिव्यापारेषु तस्य निर्लिप्तभावेन स्थितिः साधनस्य द्वितीयसोपानम् । क्रियमाणानि कर्म्माणि प्रकृतिजैरिन्द्रियैर्न तु स्वयमात्मनेति सङ्कल्पत्यागेन कर्म्मस्वकर्त्तृदर्शनं निर्लिप्तभावेन स्थितेर्द्वितीया-

स्मिन् सोपान एव विहितम् । प्रकृतेरात्मनः स्वातन्त्र्यं जानतोऽपि विषयेन्द्रियव्यापारात् सर्व्वथा निर्लेपसाधनं न जातु सुकरम्, केवलेन पुरुषकारेण तत्साधनोद्यतानां भूयोभूयः पतनदर्शनात् । अतएव तृतीयसोपाने प्रकृतेरात्मनश्च नियन्तारं सर्व्वान्तर्यामिणं परमपुरुषं ज्ञातुं प्रयतते साधकः । यदा हि तमात्मनः प्रियत्वेन स जानाति तदा तस्मिन् सर्व्वकर्म्माणि समर्प्य तदाराधनानुरतो भवति साधकश्चतुर्थसोपानारूढ़ः । अस्य चरमसोपानस्य परिपाकावस्थायां तदेकशरणत्वमुपतिष्ठते अपरोक्षदृष्टेः स्थिरत्वञ्च । किमिदं किं वा तत्फलं तदाहाचार्य्यः सर्व्वानिति । सर्व्वान् प्रकृतिनियतान् धर्म्मान् वर्णाश्रमाचारान् परित्यज्य सङ्गफलत्यागलक्षणस्यानुष्ठेयत्वेन परिज्ञाय आत्मानं सर्व्वथा भगवद्धन्नवत् कृत्वेत्यर्थः—फलसङ्गकर्त्तृत्वादित्यागेन परित्यज्य इति श्रीमद्रामानुजः, धर्म्मत्यागः फलत्यागः कथमन्यथा युद्धविधिरिति श्रीमन्माध्वः, विधिकैङ्कर्य्यं त्यक्त्वेति श्रीमच्छ्रीधरः, स्वरूपतस्त्यक्त्वेति श्रीमद्बलदेवः, विद्यमानानविद्यमानान् वा शरणत्वेनानादृत्य इति श्रीमन्मधुसूदनः, सर्व्वेषां वर्णानामाश्रमाणां देहेन्द्रियबुद्धीनाञ्च धर्म्मानग्निहोत्रादीन् सुखदुःखादींश्च त्यक्त्वेति श्रीमन्नीलकण्ठः,—एकं मां सर्व्वान्तर्यामिणं शरणं—शृणाति छिनत्ति अविद्यादीन् क्लेशादीन् शरणमाश्रयः परायणमिति श्रीमन्नीलकण्ठः—व्रज आपद्यस्व । इयं वैष्णवशास्त्रोक्ता शरणागतिः । तामाह श्रीमद्विश्वनाथोऽत्र—"यो हि यच्छरणो भवति स हि मूल्यक्रीतपशुरिव तदधीनः स तं यत् कारयति तदेव करोति, यत्र स्थापयति तत्रैव तिष्ठति, यद्भोजयति तदेव भुङ्क्ते इति शरणापत्तिलक्षणस्य धर्म्मस्य तत्त्वम् । यदुक्तं वायुपुराणे—'आनुकूल्यस्य सङ्कल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्ज्जनम् । रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्वे वरणं तथा । निःक्षेपणमकार्पण्यं षड्विधा शरणागतिः ॥' इति भक्त्याङ्गविहिता स्वाभीष्टदेवाय रोचमाना प्रवृत्तिरानुकूल्यम्, तद्विपरीतं प्रातिकूल्यम् । गोप्तृत्व इति, स एव मम रक्षको गोप्ता इति वरणम् । रक्षिष्यतीति, स्वरक्षणप्रतिकूलवस्तुपूपस्थितेष्वपि स मां रक्षिष्यत्येवेति द्रौपदीगजेन्द्रा-

स्वामिव विश्वासः। निक्षेपणम्—स्वीयस्थूलसूक्ष्मदेहसहितस्यैव स्वस्य श्रीकृष्णार्थ एव विनियोगः। अकार्पण्यम्—नान्यत्र क्वापि स्वदैन्यज्ञापनम्। इति षण्णां वस्तूनां विधाय अनुष्ठानं यस्यां सा शरणागतिरिति” इति। नन्वेवं सर्वधर्मपरित्यागेन सर्वान्तर्यामिपरमपुरुषाधीनत्वे सति प्रत्यक्षदृष्टशास्त्राचार्योपदेशादीननुपेक्ष्य इन्द्रियाग्राह्यपरमपुरुषप्रेरणानुसरणे भ्रान्तिवशात् पापे पतनं स्यात्, तत् कथं सर्वान् धर्मान् परित्यज्य त्वामन्तर्यामिणं शरणं गच्छामीत्यभिप्रायं बुद्ध्वाचार्यो ऽन्तर्यामिप्रतिज्ञावाक्येन—अहं सर्वान्तर्यामी त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि पापे निपतनं वारयिष्यामि मा शुचः मा शोकं कार्षीः। अतएव हि पूर्वमुक्तम्—“मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम्। कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च॥ तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्। ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते॥ तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः। नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता॥” (१०।९—११) इति। तदेकशरणत्वे स्वात्मकर्तृत्वविलोपोऽन्तर्यामिणा सम्यगैक्यमभिव्यनक्तीति जीवतत्त्वस्येश्वरतत्त्वादस्वातन्त्र्यं स्फुटीभवत्यस्मिन्।

अस्यां शरणापत्तौ योगत्रयस्य विरोधसम्भावना तिरोधत्ते। यथा हि परमपुरुषे स्वरूपात्मिकत्वं तथा पुरुषे तत्स्वरूपानुबन्धिकर्मज्ञानभक्तित्रयस्यापि। चित्स्वरूपस्य भगवत एकमेव चित्स्वरूपं साधकभक्तदृष्टिभेदात् भिन्नत्वेन प्रतिभातीति प्रतिपादितं प्राक् (२५६पृ,)। उक्तञ्च पूर्वम् (७९पृ), “यथैवेश्वरे ‘स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च’ (श्वे, उ, ६।८) अस्ति, तथैव जीवेऽपि। ततस्तदुपयोगी ज्ञानयोगः कर्मयोगो नियतानुबन्धस्तस्मिन् स्यादेव। भक्तिरपि तस्मिन् परमरसत्वात्” इति। जीवोऽपि चित्स्वरूपः। क्रियाशक्तिर्न चितो भिन्ना, चित एव कार्योन्मुखत्वं सा। ‘रसो वै सः’ (तै, उ, २।७) इति भगवतो रसस्वरूपं प्रेमैवेति तत्त्वविदः। पित्रादिषु ज्ञानं सन्तानादीनामभावान् विदित्वा तदपनयायोपायान् विदधातीति तदेव प्रेमा वा

चैको वेलाख्यां लभते। ज्ञानेन तु भगवत्स्वरूपमाधुरीं विदित्वा तस्मिन्नेकान्तभावेन यदा चित्तं तिष्ठति तदैव तस्य तदवस्था भक्तिरनुरागः प्रेमेति निगद्यते। यदि चित्स्वरूपस्यैव कार्य्यानुकूलं क्रिया, तस्यैवैकान्तभावेन भगवति स्थितिर्भक्तिरिति तत्त्वम्; तदा कर्मज्ञानभक्तीनां परस्परविरोधित्वमसम्यग्ज्ञानप्रसूतो भासत इति केनाप्यस्वीकर्तुं न शक्यते। यदि कर्म भक्तिश्च ज्ञानस्यैव विकासस्तदा ज्ञानमेव ये प्रधानत्वेन व्यवस्थापयन्ते कर्म भक्तिञ्च तस्मिन् विलापयन्ति, त एव तत्त्वदर्शिनः। न वयं तावत्तत्त्वदर्शिनो बहुश्रुता वा भवेम, यदुत्तमभूमौ कर्मज्ञानभक्तीनामविरोधित्वेनैकत्वेनावस्थानं तेन च कर्मज्ञानभक्तिसुचितभावानां निरन्तरमभिव्यक्तिश्च तैः स्वीकुर्य्युः। चरमसोपानाभिव्यक्तेऽस्मिन् पद्ये या शरणापत्तिरभिहिता तस्यां कर्मज्ञानभक्तीनां निरन्तराभिव्यक्तेरवकाशोऽस्तीति स्फुटतरं प्रतिभाति। न खलु वक्तव्यम्, अस्मिन् शास्त्रे भगवति जीवस्य नित्यत्वावस्थितिर्नानुमीयत इति। ज्ञानवादिनस्त्वेतां नानुमोदन्ते। "सर्गेऽपि नोपजायन्ते, प्रलये न व्यथन्ति च" (१४।२) इत्यनेन तेषां विरोधोऽपरिहार्य्यः।

अत्र श्रीमता शङ्करेण यदुक्तम्—"आत्मज्ञानस्य तु केवलस्य निःश्रेयसहेतुत्वं भेदप्रत्ययनिवर्तकत्वेन कैवल्यफलावसानत्वात्; क्रियाकारकफलभेदबुद्धिरविद्ययात्मनि नित्यप्रवृत्ता 'मम कर्म', 'अहं कर्ता', 'अमुष्मै फलायेदं कर्म करिष्यामि' इतीयमविद्या अनादिकालप्रवृत्ता, अस्या अविद्याया निवर्तकम् 'अयमहमस्मि केवलोऽकर्ताऽक्रियोऽफलो न मत्तोऽन्योऽस्ति कश्चित्' इत्येवंरूपमात्मविषयं ज्ञानमुत्पद्यमानं कर्मप्रवृत्तिहेतुभूताया भेदबुद्धेर्निवर्तकत्वात्, तुशब्दः पक्षद्वयव्यावृत्त्यर्थः, न केवलेभ्यः कर्मभ्यः, न च ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्यां निःश्रेयसप्राप्तिरिति पक्षद्वयं निवर्तयति। अकार्यत्वाच्च निःश्रेयसस्य कर्मसाधनत्वानुपपत्तिः। न हि नित्यं वस्तु कर्मणा ज्ञानेन वा क्रियते। केवलज्ञानमपि अनर्थकं तर्हि? न, अविद्यानिवर्तकत्वे सति, दृष्टकैवल्य-

फलावसानत्वात् अविद्या तमोनिवर्त्तकस्य ज्ञानस्य इष्टं कैवल्यफलावसानत्वं रज्ज्वादिविषये सर्पाद्यज्ञानतमसो निवर्त्तकप्रदीपप्रकाशफलवत् विनिवृत्तसर्पादिविकल्परज्जुकैवल्यावसानं हि प्रकाशफलं ज्ञानम्’ इति—तत् पुनर्न समञ्जसमस्य शास्त्रस्य सिद्धान्तेन। ‘न मत्तोऽन्योऽस्ति’ इति न जीवपक्षे इष्यतेऽत्र। “प्रकृतिं पुरुषञ्चैव विद्ध्यनादी उभावपि” (१३।१९) इत्यत्र ‘नित्यत्वादीश्वरस्य तत्प्रकृत्योरपि युक्तं नित्यत्वेन भवितुं प्रकृतिद्वयवत्त्वमेव हि ईश्वरस्येश्वरत्वम्’ इति तेन यत् स्वयं सिद्धान्तितं तदस्य निर्णयस्य विरोधि। यदि वदसि—“दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया। मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते॥” (७।१४) इत्येतत् प्रपञ्चमिथ्यात्वं प्रतिपादयतीति तन्न, किन्तर्हि, आवरकत्वमस्याः, “त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत्। मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम्॥” (७।१३) इति। प्रकृतिद्वयस्येश्वरादस्वतन्त्र्यात् सम्यक् तदधीनत्वेन भेदनिवृत्तिः सिद्ध्यतीति प्रपञ्चमिथ्यात्वप्रतिपादने जीवस्यासत्तया कैवल्यसाधने च प्रयासो वृथैव।

आत्मज्ञानस्य प्राथमिकत्वम्; न तद्विना साधनारम्भः। बन्धुविनाशाशङ्कया शोकाभिभूतस्यार्ज्जुनस्य संसारप्रवृत्तेः शैथिल्यात् “अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते” इति न्यायात् शोकोपदेशग्रहणोपयोगिता। स्वजनानां देहविनाशोपस्थितौ शोकार्त्तस्य देहविनाशेऽपि न भवत्यात्मनो विनाश इति प्रदर्शनस्यावकाशोऽभवत्। अतएव द्वितीयाध्याये सर्वप्रथममात्मज्ञानोपदेशः। “देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत। तस्मात् सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि॥” (२।३०) इत्यात्मज्ञानं निर्लिप्तं तद्बोधाय च कर्मयोगमवतारयितुं प्रस्तौति, “स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि। धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते॥” (२।३१) इति। तथापि निर्लिप्तत्वमुपदिशति—“सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ। ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि॥” (२।३८) इति। सङ्गफलत्यागेन

कर्म्माचरणतो निर्लिप्तत्वं सिध्यति । तदुक्तिमाह—"कर्म्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मा कर्म्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्म्मणि ॥ योगस्थः कुरु कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय । सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥" (२।४७-४८) इति । स्वस्याकर्त्तृत्वबोधं विना न जातु निर्लिप्तभावः सिध्यति, अतस्तमेवमुपदिष्टवानाचार्य्यः "प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्व्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥ तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्म्मविभागयोः । गुणा गुणेषु वर्त्तन्ते इति मत्वा न सज्जते ॥" (३।२७-२८) इति । इन्द्रियाणि तेषां विषयान् गृह्णन्ति नाहं किञ्चित् करोमीति बुद्ध्या निर्लेप उपतिष्ठते—"योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः । सर्व्वभूतात्मभूतात्मा कुर्व्वन्नपि न लिप्यते ॥ नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् । पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्नश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् ॥ प्रलपन् विसृजन् गृह्णन्नुन्मिषन् निमिषन्नपि । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्त्तन्त इति धारयन् ॥" (५।७—९) इति । इन्द्रियाणीन्द्रियाणां विषयेषु प्रवर्त्तन्ते, आत्मा तु तथाकर्त्तेति जानन्नपि न निग्रहे समर्थः इत्याह—"सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि । प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥" (३।३३) इति । न हि जातु स्वयत्नात् जीवो निग्रहे समर्थः, अतएव "न मां कर्म्माणि लिम्पन्ति न मे कर्म्मफले स्पृहा । इति मां योऽभिजानाति कर्म्मभिर्न स बध्यते ॥" (४।१४) इति स्वयं सर्व्वान्तर्यामिणः परमपुरुषस्य निर्लिप्ततायाः ज्ञानस्य प्रयोजनमात्मानं तदनुवर्त्तिनं कर्त्तुम् । न हि परमपुरुषस्य विशेषज्ञानं विना तत्प्रभावाधीनत्वं सम्भवति । अतएव तद्विशेषज्ञानस्योपदेशः । प्रथमतस्तज्ज्ञानलाभहेतोर्ध्यानयोगानुष्ठानम्, ततो "युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः । सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥" (६।२८) इति । एवं संस्पर्शलाभादनन्तरं तद्विशेषज्ञानलाभ सम्भवेदिति । अतएव षष्ठे ब्रह्मसंस्पर्शोपदेशानन्तरं सप्तमेऽष्टमे नवमे तदेव वर्णयत्याचार्य्यः । एवं विशेषज्ञानलाभादनन्तरं नवमे आत्मार्पणम्

कर्म्मसमर्पणमुपदिशति। साक्षात् तस्मिन् कर्म्मसमर्पणेन यत् साक्षाज्ज्ञानमुपतिष्ठते तदेव दृढ़यितुं दशमे तस्य विशेषविशेषज्ञाने विशेषविशेषाविर्भावस्योल्लेखः, एकादशे तस्य सर्व्वगतत्वेनार्ज्जुनसन्निधौ विशेषप्रकाशः। द्वादशे तस्योपास्तिर्निबध्यते। एवमापरिसमाप्त्युत्तरोत्तरविशेषज्ञानस्योपदेशः। चरमे साक्षाज्ज्ञानस्यास्य परिपाके पद्येनानेन भेदापगमसाधकशरणापत्त्युपदेश इत्यलं पल्लवितेन।

भक्तेः पराकाष्ठा इदं तदेकशरणत्वमेकान्तभावत्वेनाभ्यधायि श्रीमता शाण्डिल्येन—"सैकान्तभावो गीतार्थप्रत्यभिज्ञानात्। ८३।" इति सूत्रे। चतुर्द्दशाध्यायस्यान्ते "सुखस्यैकान्तिकस्य च" (१४।२७) इति यदाचार्य्येणोक्तं तत्रैकान्तभावोत्पन्नस्य एकान्तिकस्य वा—स एषां भक्तानां मुख्य इत्यर्थे कन् (पा, सू, ५।२।७८)—सुखस्योल्लेख इति द्रष्टव्यम्। सुखस्य एकान्तिकस्य चेति भिन्नपदं वा। गीताप्रारम्भात् चरमपर्य्यन्तं योऽर्थः प्रवाहक्रमेण धावति तमेव प्रत्यभिज्ञत्वेन परिगृह्योक्तं श्रीमता शाण्डिल्येन 'गीतार्थप्रत्यभिज्ञानात्' इति। "सर्व्वान् धर्म्मान् परित्यज्य" इत्यत्र तस्यार्थस्य परिस्फुटाभि[illegible]ः। श्रीमता स्वप्नेश्वरेण पुनः जनमेजयप्रश्नस्योत्तरेण प्रत्यभिज्ञानं प्रदर्शितम्। तद्यथा—"सा परा भक्तिरेकान्तभावो मान्यः। कुतः? गीतार्थेन प्रत्यभिज्ञाश्रवणात्। यथा नारायणीय एव (शा, प, ३४८अ, ५।६।८); —'महोपनिषदो वेदान् ये विप्राः सम्यगास्थिताः। पठन्ति विधिमास्थाय ये चापि यतिधर्म्मिणः॥ तेभ्यो विशिष्टां जानामि गतिमेकान्तिनां नृणाम्। केनैष धर्म्मः कथितो देवेन ऋषिणाथवा॥' इति प्रश्ने प्रत्युत्तरम्, "'समुपोढ़ेष्वनीकेषु कुरुपाण्डवसेनयोः। अर्ज्जुने विमनस्के वै गीता भगवता स्वयम्॥' इति। तस्मादेकान्तिता परभक्तिरिति" इति। एकान्तित्वस्य प्रवर्त्तकः स्वयमाचार्य्यः, अतएवाह सः—"तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठा ये चैवानन्यदेवताः। अहमेव गतिस्तेषां निराशीः कर्म्मकारिणाम्॥" (शा, प, ३४१अ, ३३श्लो) इति। ६६।

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥६७॥
य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥६८॥

एवं चरमश्लोपायमुपन्यस्य शास्त्रान्ते तत्प्रवर्त्तननियममाह इदमिति । इदं गीतार्थतत्त्वं ते तव हिताय उक्तम्; न कदाचन अतपस्काय तपोहीनाय, तपोयुक्तेऽपि न अभक्ताय, तपोभक्तियुक्तेऽपि न च अशुश्रूषवे श्रोतुमनिच्छवे वाच्यम्, यो मां सर्व्वान्तर्यामिणम् अभ्यसूयति मयेदमुक्तमिति न श्रद्दधाति तस्मै न वाच्यम् । कथमेवमुक्तम्? एवम्भूताय न स्वयंप्रकाशो भवति, तथा—"यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥" (श्वे, उ, ६।२३) इति । "श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः । ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति । नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥" (४।३९-४०) "ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः । श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्म्मभिः ॥ ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्व्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥" (३।३१-३२) इति । ६७ ।

अस्योपदेशफलमाह य इति । य इमं परमं गुह्यम् आवयोः संवादं मद्भक्तेषु मयि सर्व्वान्तर्यामिणि भक्तेषु भक्तियुक्तेषु अभिधास्यति वक्ष्यति, स मयि परां पूर्व्वोक्तां शरणागतिरूपां भक्तिं कृत्वा असंशयः निःसंशयः सन् मामेव एष्यति प्राप्स्यति । उपदेशकाले भगवदनुग्रहात् गूढार्थप्रकाशो भवति । तेन च भवति सर्व्वसंशयच्छेदः, संशयच्छेदे पुनर्भगवति परा भक्तिरुदेति, यया भवति तेनाविच्छेदसम्बन्धः । ६८ ।